

TVRĐAVA OSIJEK I ZAČETAK STRATEŠKOG LANCA GRADOVA- TVRĐAVA PRINCA EUGENA SAVOJSKOG PRIJE RATA 1716. – 1718.

Zlatko Uzelac

Institut za povijest umjetnosti
Ulica grada Vukovara 68
HR-10000 Zagreb
zlatko.uzelac@gmail.com

Izvorni znanstveni rad
UDK 711.459.6(497.5Osijek)“16“

Ključne riječi:

Osijek
Petrovaradin
Segedin
Kaiserswerth
fortifikacijska arhitektura
barokne fortifikacije
barokni gradovi-tvrđave
princ Eugen Savojski
Ludvik Badenski
Mathias von Kaiserfeld
Jean Petis de la Croix

Osijek i Petrovaradin prva su dva grada na tada ratnoj granici prema Osmanskom Carstvu koji su krajem 17. stoljeća bili utvrđeni suvremenim bastionim fortifikacijama. One su bile građene pod paskom Ludvika Badenskog kao dio intenzivnih ratnih priprema, prije i poslije obračuna glavnih vojski dvaju carstava u bitci kod Slankamena 1691. Gradnja koja je uglavnom, posebno u Osijeku, zastala nakon mira u Srijemskim Karlovcima, ponovo je u punom intenzitetu nastavljena na poticaj princa Eugena Savojskog nakon što se 1709. pojavila mogućnost novog rata s Osmanskim Carstvom, do kojega je i došlo 1716. i 1717. Savojski je 1712. dovršio izgradnju svog utvrđenog dvorca u Bilju, neposredno uz Osijek, a od 1713. prihvaćeni su i novi suvremeniji planovi fortifikacija za Osijek, kao i planovi za treći novi pogranični grad-tvrđavu Segedin. Iduće 1714. izrađen je i prvi plan za novu tvrđavu u Slavanskom Brodu, te za Erdeljski Biograd. Tih pet novih tvrđava postat će jezgra cjelovitog budućeg novog sustava gradova-tvrđava kojega će princ Eugen koncipirati odmah nakon osvajanja Beograda 1717. i potom organizirati i pratiti njihovu gradnju kao svoj glavni graditeljski pothvat kasnih godina, godina u kojima više nije ratovao.

PRINC EUGEN SAVOJSKI I BAROKNI
GRADOVI-TVRĐAVE: CARSKI
VOJSKOVOĐA I STRATEG, OSVAJAČ
VAUBANOVIH TVRĐAVA U RATU S
FRANCUSKOM ZA NASLJEDSTVO
ŠPANJOLSKE KRUNE (1700. – 1713.)

Na odlučujući položaj predsjednika Dvorskog ratnog vijeća (Hofkriegspräsident), na kojemu će potom ostati iduće trideset tri godine, sve do kraja života, princ Eugen Savojski imenovan je krajem lipnja 1703. U tadašnjim dramatičnim okolnostima treće ratne godine u *Ratu za nasljedstvo španjolske krune* (1700. – 1713.) s francuskim kraljem Lujem XIV., car Leopold I. bio je primoran napokon promijeniti gotovo cijelu vladu i dotadašnjeg nesposobnog vojnog ministra Mansfelda zamijeniti već proslavljenim, tada četrdesetogodišnjim vojskovođom.

U rujnu prethodne godine Leopoldov zet Maksimilijan Emanuel Bavorski promijenio je stranu i sklopio savez s francuskim kraljem, razvijajući još od 1701. zavjeru s ciljem da u konačnici kuća Wittelsbach zamijeni Habsburgovce na carskom tronu. Bavarci su u lipnju upali u Tirol, a krajem godine osvojili Passau, dok je istovremeno uz francusku pomoć osnažena ugarska pobuna, kojoj je unuk Petra Zrinskog Franjo II. Rakoczi, vrativši se iz egzila u Poljskoj, stao na čelo sredinom lipnja. Iz jezgre pobune istočno i sjeverno od Dunava mađarski pobunjenici – kuruci – prodirali su gotovo do predgrađa Beča pa je princ Eugen, stavši na čelo Dvorskog ratnog vijeća, najprije blokirao mogućnost njihovog spoja s Bavarcima. Uz to je i organizirao izgradnju velikog obrambenog zemljanog nasipa oko bečkih predgrađa. Francuzi su prodrli preko Rajne i osvojili *Stari Brisach* na desnoj obali, a posljednju svoju opsadu prije umirovljenja ovdje je vodio maršal Vauban osobno. Grad je odmah porušen, a veliki francuski graditelj tvrđava koji je na suprotnoj, alzaškoj strani netom dovršio svoj *Novi Brisach* odlazi nakon toga u mirovinu.

Već iduće ljeto, zajedno s Johnom Churchillom vojvodom od Marlborougha, Savojski u bitci kod bavarskog Blenhaima teško poražava francusko-bavarsku vojsku u *najkompletnijoj pobjedi nad Francuskom u više od sto godina*,¹ ali rat se s puno žestine nastavio još daljnjih devet godina. Za razliku od prethodnog rata Luja XIV., što ga je francuski kralj vodio u posljednjem desetljeću 17. stoljeća, u tadašnjem neformalnom, ali koordiniranom savezništvu s Turskom protiv Velike alijanse (*Devetogodišnji rat*, 1689. – 1698., tj. u vrijeme dok je trajao i *Veliki Bečki rat*, 1682. – 1699.), ovoga puta rat je vodio sam.

Dok se prethodni rat brzo pretvorio u natjecanje u neodlučnom manevriranju i dugotrajnim opsadama tvrđava, novi je rat postao kombinacija brzih i često smjelih pokreta vojski sa serijama bitaka na otvorenom polju svake godine, ali također i s opsadama tvrđava. Osmansko je Carstvo u tom novom velikom ratu, kojim je otvoreno 18. stoljeće, ovoga puta iznimno ostalo posve po strani. Za to je zaslu-

žan bio najviše upravo princ Eugen. On je iznenadnom i svojom prvom velikom samostalnom pobjedom u bitci kod Sente 1697., a potom i upozoravajućim brzim prodorom do Sarajeva, tako strašno porazio do tada ambicioznog novog sultana Mustafu II., prvog sultana koji je nakon dugo vremena osobno vodio vojsku u rat, da je on nakon sklapanja Karlovačkog mira 1699., povukavši se u Jedrene, u svojoj depresiji praktički prepustio svu vlast svom nekadašnjem vjerskom učitelju i tutoru Fejzulah-efendiji i njegovim rođacima. Zbog toga je najzad bio zbačen u pobuni janjičara upravo iste 1703., no ni njegov brat i nasljednik Ahmed III. nije raskidao mirovni ugovor.²

Kada je nakon Leopoldove smrti 1705. njegov stariji, tada dvadesetsedmogodišnji, sin Josip I. postao car, uslijedili su ubrzo veliki uspjesi u ratu. Josip je, kao što primjećuje Dereck McKay, za razliku od svoga oca bio energičan i okretan, s njim nimalo nije dijelio religijski fatalizam, a od svih habsburških vladara 17. i 18. stoljeća imao je i u cijelom Carstvu od početka najveći utjecaj.³ Josip je reorganizirao vladu tako da je najprije sastavio manju konferenciju od samo pet svojih najvažnijih ministara, otpustivši sve one koji su u očevoj vladi bili neprijatelji princu Eugenu, a očevom je sposobnom i odanom ministru rata, velikom i slavom ovjenčanom vojskovođi, ali i prijatelju s kojim je već niz godina bio u bliskom odnosu, u novoj organizaciji Dvorskog ratnog vijeća prepustio sve ključne ovlasti.

U toj važnoj godini nastavka ratnog preokreta, 1706., prvom godini vladavine novog cara, uspjesi su bili izvanredni. Istovremeno je slomljen francuski otpor i u sjevernoj Italiji i u južnoj Nizozemskoj, a francuski kralj morao se spremati za borbe na tlu Francuske. Najprije je krajem svibnja 1706. Marlborough odnio presudnu pobjedu kod Ramillies, a potom je Eugen Savojski u rujnu s bratićem Viktorom Amadeom, vladarem Savoje, slomio francusku opsadu Torina i potom iduće 1707. trijumfalno ujahao i u Milano, gdje je proglašen vicekraljem, a potom poveo napad na Provansu i Tulon, dok je Wirich von Daun ušao u Napulj pod zaštitom engleske flote. Na kraju studenog, uz vatromet i Te Deum u milanskoj katedrali završio je princ Eugen Savojski trijumfalno duge godine svog često mučnog ratovanja na tlu Italije, a u zemlju svojih predaka više se nakon toga nije vraćao. Upravo u toj godini trijumfa u Italiji započeo je gradnju svoga utvrđenog dvorca u Bilju, na posjedu koji mu je darovao car Leopold za pobjede u bitci kod Sente.⁴

Združivši se potom na sjeveru ponovo nakon četiri godine s vojvodom od Marlborougha, odnijeli su zajedno u bitci kod Oudenaardea 11. srpnja 1708. ključnu pobjedu cijelog rata. Marlborough je predložio marš izravno na Pariz, no princ Eugen i nizozemski generali bili su oprezniji. Francuska je bila branjena velikim obrambenim sustavom gradova-tvrđava izgrađenih kao jedinstvena strateška cjelina, u skladu s jednim memorandumom kojega je Vauban predložio Ljuju XIV. na kraju Holandskog rata (1672. – 1678.), prvom od velikih ratova koje je gotovo jednog za drugim

2 Mantran, 2002., str. 327.

3 McKay, 1977., str. 94.

4 Uzelac, 2014.

1 Braubach, 1963. – 1965., II, str. 78.

stalno vodio Kralj Sunce, najdugovječniji vladar u povijesti Francuske.⁵

Vaubanov strateški obrambeni sustav se, prema prijedlogu najvećeg fortifikacijskog inženjera svoga doba, trebao sastojati od dvije linije: prve s trinaest utvrđenih gradova i dva fora, te druge s četrnaest utvrđenih gradova. Bio je vremenom izgrađen u cjelini, s manjim izmjenama ili dopunama, uglavnom prema njegovim projektima, prije i za vrijeme Holandskog, a potom i Devetogodišnjeg rata Francuske s Velikom alijansom. Najveći broj tih utvrđenih gradova, gotovo svi, bili su utvrđivani protutopničkim bedemima još u ratovima od sredine 16. stoljeća, a neke od najznačajnijih tvrđava već su i prije konačnog Vaubanovog koncipiranja nove cjeline bile tada izgrađene i prema njegovom projektu (sam Lille još 1670., a citadela Lille, započeta 1668., dovršena je 1672.).

U Vaubanovom lancu tvrđava prvu (unutrašnju) liniju s trinaest utvrđenih gradova i dva fora činili su, prema njegovom prijedlogu, Dunkerque, Bergues, Furnes/Veurne, - *fort la Kenocq/Knnoke* -, Ypres, Menin, Lille, Tournai, - *fort Mortagne* -, Conde sur l'Escaut, Valenciennes, le Quesnoy, Maubeuge, Philippeville i Dinant, a drugu (vanjsku) Gravelines, Saint Omere, Aire, Bethune, Arras, Douai, Buchain, Cambrai, Landrecies, Avesnes sur Helpe, Mariembourg, Rocroi i Charleville. Vauban je zapravo sazeo i smanjio broj utvrđenih gradova i povezao ih u logičnu cjelinu prema vrijednostima strateškog položaja. U miru, ti su gradovi trebali ostati pokretači trgovine pa ih je odabrao osobito prema kriteriju međusobne što bolje povezanosti, prvenstveno plovnim rijekama ili kanalima. U ratu, njihova povezanost u lanac pomagala je čvrstini obrane, ali je Vauban već bio svjestan da će tvrđave u budućnosti biti prvenstveno tek oslonac obrane, dok će se glavni obračuni odvijati na otvorenom polju. Upravo takav razvoj pokazao je *Rat za nasljedstvo španjolske krune*, ali je dokazao i izvanrednu važnost suvremeno utvrđenih gradova-tvrđava.

Princ Eugen Savojski, jednako kao i Nizozemci, njegovi i engleski glavni ratni saveznici, dobro je znao procijeniti obrambenu vrijednost bastioniranih tvrđava i opasnost ostavljanja utvrda iza leđa prodora. Od kada je kao dvadesetogodišnjak 26. srpnja 1683. u Parizu sjeo na konja i zauvijek napustio rodni grad, tri dana nakon vijesti da je njegov najstariji brat Louis Julius poginuo u sukobu s Tatarima pred opsjednutim Bečom, u svojih je prvih pet godina na ratištu u Ugarskoj sudjelovao u opsadama svake godine. Njegovo početno veliko iskustvo bilo je u prvoj teškoj i neuspješnoj opsadi Budima 1684. Potom je uslijedila uspješna opsada Biskupskog Novigrada (Novih Zamky) 1685. To je bila prva opsada nizinske tvrđave u kojoj je sudjelovao i koju je iskusio, a zatim se iduće 1686. osobito istaknuo u drugoj, krvavoj opsadi i osvajanju Budima. Nakon bitke kod Haršanja 1687., kojoj je prethodila neuspješna kratka bitka pred Osijekom, istaknuo se i u opsadi i osvajanju Beograda 1688. Tada je prvi puta bio ozbiljnije ranjen u jurišu na bedem, a zatim lakše 1689. u obrani opsjednutog Mainza.

Iako se u svom postupnom preuzimanju vojnih operacija proslavio prvenstveno brzim i smjelim prodorima i borbama na otvorenom polju, te munjevitim odlukama u izravnim sudarima glavnih vojski, a vodio je do tada samostalno samo jednu opsadu – opsadu Casalea 1695. na kraju svog prvog rata u Savoiji – opredijelio se za taktiku osvajanja jedne po jedne tvrđave na sjevernoj granici Francuske. Dok se Marlborough zalagao za izravni prodor prema Parizu, princ Eugen se priklonio Nizozemcima i njihovim dobrim argumentima da se utvrđeni gradovi-tvrđave ne mogu ostaviti u zaleđu. No zato je odmah odabrao opsadu najveće i najvažnije tvrđave, srca Vaubanovog obrambenog sustava – velikog utvrđenog grada Lillea i njegove citadele (sl. 1).

Opsada Lillea u jesen i ranu zimu 1708. bila je, prema Winstonu Churchillu, do tada *najveća opsadna operacija od izuma baruta*.⁶ Započeta u kolovozu, produžila se do kraja godine. Eugen je organizirao opsadni konvoj pred očima francuske vojske s 3 000 kola i 16 000 konja, sa 100 velikih opsadnih topova i 60 merzera, u koloni koja se protezala sedam milja. Samo njegov slavni konvoj brodova kroz posebno prokopani kanal Dunavca pred očima neprijatelja devet godina kasnije u opsadi Beograda može se s time usporediti po svom organizacijskom geniju, kao i Eugenov tada već slavni prelazak Alpa i ulazak u Italiju do tada neprohodnim dolinama Terragnolo i Fredda 1701. Opisivana od suvremenika kao najveća tvrđava u Europi, *kraljica svih citadela* i *kraljica Francuske*, tvrđava Lille, koja je bila Vaubanovo remek-djelo i najvažnija spona u lancu tvrđava sjeverne granice Francuske, pala je nakon tromjesečne obrane. Do kraja godine bila je osvojena i cijela Španjolska Nizozemska, osim najjužnijeg dijela, ali već i sjever Francuske oko Lillea, u kampanji za koju je princ Eugen konstatirao da: *Onaj tko to nije vidio, nije vidio ništa*.⁷

Nakon tako uspješne godine, u zimu početkom iduće 1709., zapamčene kao neobično ledene, u kojoj je cijela Europa ostala okovana visokim snijegom do kraja ožujka, u Beču je na konferenciji pod vodstvom cara Josipa I. razmatrana nova carska strategija uoči pregovora u kojima se očekivala konačna kapitulacija starog francuskog kralja na predstojećim pregovorima u Haagu. Donesen je i čitav niz drugih važnih odluka, poput onih o novoj reorganizaciji Konferencije (carske vlade) na krug upućen u vanjsku politiku u kojoj je princ Eugen, uz mladog cara, imao glavnu riječ o pregovorima. Izgledalo je da u Haagu može biti govora samo o porazu Francuske pa su princ Eugen i Marlborough imali vrlo čvrste stavove. No tijekom pregovora, koji su trajali u travnju i svibnju, vidjelo se da francuski kralj ne pristaje na uvjete mira te da se vjerojatno priprema da i ovoga puta, kao i toliko puta do tada, izvede jedan od svojih karakterističnih lukavih manevara u kojima svojim političkim spretnostima i dobro planiranim spletkama uspijeva preokrenuti i poraze u svoju korist.

Pri tome se najprije moglo pomisliti da će se, kao i 1689., okrenuti obnovi savezništva s Osmanskim Carstvom, ali sada kao slamci spasa. Duga tradicija i pozitivna iskustva

5 Lepage, 2010., str. 67–69.

6 McKay, 1977., str. 115.

7 Henderson, 1964., str. 147.

Sl. 1. Tko to nije vidio, nije vidio ništa, Opsada Lillea i citadele Sébastiena de Vaubana, kraljice svih citadela, 12. kolovoza – 10. prosinca 1708., pod vodstvom princa Eugena Savojskog, do tada najveća opsada neke od novih bastionih tvrđava.

bliskog francusko-turskog savezništva u sukobima francuskih kraljeva s habsburškim carevima sezala je još od sredine 16. stoljeća i ratova kralja Henrika II. s carem Karlom V. Da su princ Eugen i car Josip upravo baš na to odmah pomislili svjedoči i njihova brza reakcija. Oni su već 18. svibnja, dakle još u vrijeme mirovnih pregovora s Francuzima, ali kada je već bilo očito da će razgovori propasti, donijeli i odluku o hitnom nastavku gradnje fortifikacija Osijeku,⁸ a također i Petrovaradina, dvije najvažnije tvrđave na granici prema Turskoj. Na njima su radovi, a posebno u Osijeku, praktički bili stali nakon što se uvidjelo da je Karlovački mir doista bio djelotvoran.

Novi Lujev vojskovođa Claude de Villars u međuvremenu je, dok su trajali pregovori, izgradio dugačku liniju zemljanih utvrda od Douaija do Bethunea nazvanu *ne plus ultra* linija, te dobro opskrbio tvrđave Tournai i Ypres. Uslijedila je opsada Tournaija koja je bila još teža nego opsada Lillea. Tournai je kao i Lille imao snažnu citadelu, ali je obrana bila dodatno organizirana, posebno zahvaljujući nekadašnjem suradniku i najbližem Vaubanovom prijatelju

Jeanu de Mesgrignyju,⁹ graditelju minskih galerija, koji je osobno, iako u poodmaklim godinama, sudjelovao u obrani. Marlborough i princ Eugen povremeno su se morali pridružiti vojnicima u podzemnim galerijama za primjer, a Eugen je najzad za pomoć doveo rudare iz Piemonta, pa je uz velike gubitke Tournai najzad pao početkom rujna. Nakon toga je uslijedila najkrvavija bitka na otvorenom polju cijelog dugotrajnog rata, bitka kod Malplaqueta 11. rujna i nova, ali vrlo teška pobjeda princa Eugena i vojvode od Marlborougha. Luj ni tada nije popuštao, ali su saveznici zbog velikih kiša i rane zime već u listopadu morali odustati od opsade Monsa, no potom su cijelu iduću 1710. jednu za drugom osvajali gradove-tvrđave Douai, Bethune, Aire, St. Venant, uz znatne gubitke, te do kraja godine osvojili cijelu francusku drugu obrambenu liniju. Međutim politički položaj Marlborougha u Engleskoj je slabio i francuski je kralj već znao da će doći do preokreta u engleskoj politici, u čemu je vjerojatno i on imao udjela svojom tajnom diplomacijom, što se pokazalo već iduće 1711. smjenom Marlborougha te potom i formalnim izlaskom Engleske iz rata 1712.

No još nakon velike pobjede kod Malplaqueta i ranog početka zime krajem 1709., kada se princ Eugen vratio u

8 Mažuran, 2000.

9 Mesgrigny je bio dugogodišnji suradnik, ali i zet Vaubanov, oženjen za njegovu kćer jedinicu. Zanimljivo je da je vjerojatno isto prezime imao i prvi projektant Osijeku nakon 1688., koji je izradio prve planove i snimak postojećeg stanja zatečenog grada, s izvanrednim crtežima pogleda na grad. Njegov je bio i prvi projekt osječkog *Hornwerka*.

Beč, najzad se mogao posvetiti i provođenju odluke iz proljeća iste godine o nastavku radova na utvrđivanju granice prema Turskoj, jer tada još nije bilo poznato da će Lujev manevar ovoga puta ići prema Engleskoj. Za početak, Eugen najprije raspoređuje redom sposobne zapovjednike u ključne gradove, sa zadaćom da organiziraju radove na fortifikacijama. Za novog zapovjednika u Osijeku postavio je generala Johana Stephana von Beckersa¹⁰ sa svim potrebnim ovlastima, dok je u Petrovaradinu već bio odlučni zapovjednik general Dietrich Heinrich von Nehem.¹¹ Beckers će se energično odmah posvetiti poslu i uspješno ga provoditi idućih jedanaest godina, sve do svoje smrti 1. siječnja 1721. Još 1708. u Brodu je za zapovjednika postavljen Maximilian Petraš, dok je Herberstein tada iz Broda postavljen za zapovjednika u Segedinu. Napokon, nakon konačnog poraza Rakoczyja i praktički kraja mađarske pobune 1710., za zapovjednika vojske u Transilvaniji princ Eugen postavlja generala Stephana (Etiena) de Stainvillea (1668. – 1720.), sa zadaćom da koordinira radove na utvrđivanju Erdeljskog Biograda i imenuje generalne inspektore i ravnatelje fortifikacija, što će Stainville uspješno voditi idućih deset godina.

OSIJEK I PETROVARADIN, RATNE TVRĐAVE ING. MATHIASA VON KAISERFELDA IZ VREMENA POHODA LUDOVIKA BADENSKOG I OBRAČUNA KOD SLANKAMENA 1691., TE NASTAVAK RATA IZMEĐU BITKE KOD SLANKAMENA I BITKE KOD SENTE 1697.

Razlozi za usmjeravanje pažnje fortifikacijama na granici prema Turskoj 1709., tada tek u slutnji mogućeg nadolazećeg rata, bili su doista ozbiljni. Granična crta s Osmanskim Carstvom bila je određena mirovnim sporazumom u Srijemskim Karlovcima 1699. i utvrđena na Savi, potom dijagonalno istočnim Srijemom do Slankamena te Tisom do Segedina i Morišom oko Temišvarskog Banata (tada Temišvarskog vilajeta), koji je tako kao klin u Panonskoj nizini preostao u vlasti sultana, okružen s istoka Transilvanijom u pobunjeničkoj Ugarskoj, a tada najzad u carskoj vlasti. Samo dva grada, Petrovaradin i Osijek, oba smještena na ključnim strateškim mjestima, bila su utvrđena razmjerno suvremenim fortifikacijama. Petrovaradin je stajao na najistaknutijem mjestu u blizini granične crte, dok je Osijek ostao nešto povučenije, ali također i dalje na svom važnom strateškom mjestu, na glavnom pravcu.

Te su bastionirane fortifikacije zemljanih, a u Petrovaradinu i obzidanih, protutopničkih bedema potjecale s kraja 17. stoljeća, kada su najprije u Osijeku bile građene u jednoj grčevitoj višemjesečnoj kampanji gradnje uz sudjelovanje više tisuća radnika, a također i vojske koja se okupljala u

Osijeku u proljeće i ljeto 1691. u pripremama za odlučnu bitku koja će potom uslijediti kod Slankamena 19. kolovoza iste godine. U toj je velikoj bitci, koja je označila kraj osmanske vladavine u Slavoniji, Ludovik Badenski odnio maestralnu pobjedu u teškom sudaru s velikim vezirima Fazilom Mustafom Köprülüem (koji je u bitci i sam poginuo). No iako se glavnina carske vojske morala odmah ponovo povući na ratišta prema Francuskoj, radovi su u Osijeku nastavljeni istim intenzitetom i poslije dobivene bitke, također i u idućoj 1692., u kojoj je u ljeto počela i gradnja Petrovaradina, za koji je kamen temeljac postavljen 18. kolovoza 1692., na prvu godišnjicu bitke.¹²

Ludovik Badenski (Ludwig Wilhelm I. von Baden), koji je osobito nakon pobjede kod Slankamena stekao u Europi nadimak *Türkenlouis*, bio je glavni osloboditelj Slavonije već i u pohodu 1688. Tada je na čelu dijela carske vojske, koju je odvojio od glavnine utaborene kod Iloka, poduzeo odlučni prodor kroz Slavoniju brzim maršem od Iloka, preko Đakova, Našica i Požege, sve do Kostajnice na Uni, a potom nazad bosanskom stranom Posavine, preko Dervente, Rače i Šapca, nakon čega se, ponovo združen s glavinom pod vodstvom Maksimilijana Bavorskog, priključio opsadi i osvajanju Beograda. Nakon pada Beograda nastavio je pohod sve do Niša i Vidina u Bugarskoj, dok je Enea Silvio Piccolomini prodro duboko prema jugu, sve do Skoplja.

Cariski vojskovođa Ludovik Badenski, markgrof pogranične grofovije Baden, bio je bliski rođak princa Eugena Savojskog, njegov nešto stariji bratić i prvi zaštitnik i pokrovitelj, posebno na početku karijere u carskoj vojsci. Njihove majke bile su sestre, dvije od pet nećakinja kardinala Mazarena, no otac je Ludovika odvojio od majke, koja je ostala u svom pariškom domu Hôtel de Soissons, u kojemu je također odrastao i princ Eugen, dok je Ludovik bio s ocem u Heidelbergu. Ludovik je bio taj koji je dočekao svog mlađeg rođaka u Passau, kada se Eugen odlučio priključiti carskoj vojsci, i predstavio ga caru Leopoldu.¹³ Nakon više zajedničkih godina ratovanja, njih su dvojica, zajedno s njihovim nešto daljim rođakom (bratićem u drugom koljenu) Maksimilijanom Emanuelom Bavorskim, imali presudnu ulogu u pobjedi kod Haršanja.

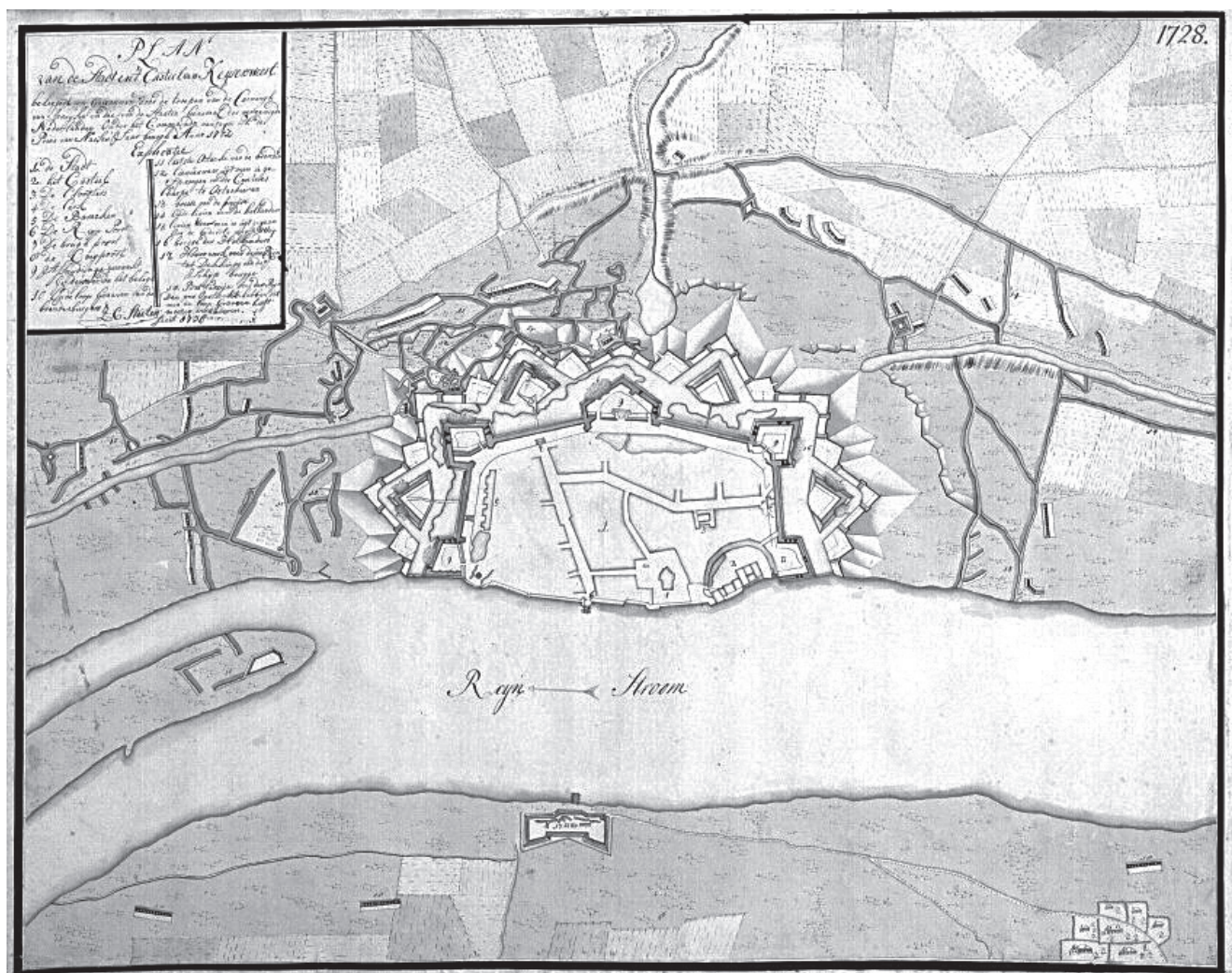
Ta trojica mladih lavova cara Leopolda (Maksimilijan Bavorski imao je dvadeset pet, a princ Eugen Savojski dvadeset četiri godine, dok je najstariji Ludovik Badenski imao tada trideset tri godine), nakon haršanjske pobjede osvojili su i Beograd i još temeljitije uzdrnali Osmansko Carstvo (u kojem je vladao kaos nakon abdikacije Murata IV.). No, to je izazvalo Luja XIV. na hitnu reakciju. Ubrzo je, na vijest o padu Beograda, izveo oružani prodor u dvije velike vojske preko Rajne, čime je započeo *Devetogodišnji rat*. Glavnina carske vojske morala je biti prebačena na bojišta s Francuskom, što je omogućilo novom velikom veziru Fazilu Mustafa Küprülüu da organizira protuudar u kojem je ponovo 8. rujna 1690. osvojio Beograd. Bosanska vojska istovremeno je osvojila i najveći dio Slavonije, a pod vodstvom bosanskog namjesnika Topala Gazija Husein-paše opsjela od 30.

10 O porijeklu Beckersa ne zna se puno. Možda je bio plemić iz Walhorna, danas njemačkog sela u Belgiji, blizu granice s Njemačkom.

11 Nehem je bio vestfalski plemić, vjerojatno porijeklom iz Niederwerisa kod Hamma u Ruhru.

12 Schmidt, 1939.

13 Oster, 2000.

Sl. 2. Kaiserswerth na Rajni, tvrđava Biskupije Köln. Pretpostavljeni uzor za fortificiranje Osijeka 1691. – 1693. ing. Mathiasa von Kaiserfelda

rujna 1690. i Osijek. Opsada Osijeka trajala je tjedan dana, do 6. listopada, kada je odbijena ratnom varkom zapovjednika obrane Charlesa Eugenea de Croya.

Pad Beograda i opsada Osijeka natjerali su cara Leopolda i Dvorsko ratno vijeće da ponovo odvoji znatan dio vojske za bojište protiv Turske, a zapovjedništvo je povjerenom Ludoviku Badenskom, koji je tada zapovijedao dijelom vojske na Rajni nakon smrti Karla Lotaringijskog. U pripremanju za pohod i veliku bitku s glavninom turske vojske, Ludovik Badenski odmah je u Osijek poslao glavnog inženjera fortifikacija u Ugarskoj, superintendanta Mathiasa von Kaiserfelda,¹⁴ sa zadatkom da projektira i što hitnije utvrdi bastionim fortifikacijama Osijek, a također i Petrovaradin. Kaiserfeld je do tada, još u vrijeme zapovjedništva Karla Lotaringijskog u Ugarskoj, projektirao nove fortifikacije i popravke niza starih oslobođenih gradova u godinama rata nakon razbijanja opsade Beča. Za Győr je tako još 1685. projektirao nove dodatne fortifikacije (vanjski prsten s naizmjeničnim linetama i kontragardama), a vodio je i obnovu većine drugih do tada oslobođenih glavnih tvrđava.

¹⁴ Ilijanić, Mirković, 1978. – 1979.

Pripremajući preko zime početkom 1691., dva-tri mjeseca nakon odbijene opsade, plan novih fortifikacija Osijeka, Mathias von Kaisersfeld se očito ugledao na rješenja fortifikacija grada-tvrđave Kaiserswerth na Rajni kod Düsseldorfa (danas je Kaiserswerth dio Düsseldorfa) (sl. 2).

Njih je gotovo posve ponovio kao rješenje za Osijek jer je Kaiserswerth bio sličnog oblika, pa i slične veličine kao tadašnji Osijek u njegovim još srednjovjekovnim zidinama koje su tek s unutrašnje strane bile ojačane zemljanim nasipima. Kaiserswerth, koji je bio tvrđava Nadbiskupije Köln, samo je nešto više od godinu dana ranije, u lipnju 1689., preoteta od Francuza u opsadi koju je poduzela saveznička nizozemska vojska, zajedno s carskom pod vodstvom brandenburškog elektora, a uz savjete Menna van Coehorna. Kaiserswerth je nedugo prije toga novoizabrani nadbiskup-izbornik Kölna Josef Klemens Bavarski, brat Maksimilijana Bavarskog, sporazumno predao Luju XIV. kao mostobran na Rajni, iako je njegov stariji brat tada bio glavni carski vojskovođa cara Leopolda i unatoč protivljenju građana Kölna.

Kaiserswerth je imao zemljane bastione i široki opkop ispunjen vodom iz Rajne, s tri bastiona prema kopnu i ravelinima između njih te dva polubastiona na jednom i drugom kraju grada uz Rajnu. Posve jednako (pa i u nekim detaljima, primjerice, gotovo identičnom rješenju izmaka polu-

bastiona prema kurtinama uz rijeke) projektirao je Mathias von Kaiserfeld i fortifikacije Osijeka, osim što je u Osijeku već možda dijelom bio izgrađen *Hornwerk* s istočne strane. Na sličan način kao što je to bilo riješeno u Kaiserswerthu zamislio je, također, i rješenje mostobrana na Dravi malom utvrdom na suprotnoj strani rijeke. Možda je prije dolaska u Osijek Kaiserfeld sudjelovao u nekom od popravaka ili pak u samoj opsadi Kaiserswertha, jer ga je očito dobro poznao.¹⁵ Kaiserswerth je tri godine nakon osvajanja, 1692. (a to je vrijeme gradnje Osijeka), vraćen Kölnu, ali u idućem ratu ponovo je osvojen i potom porušen gotovo do temelja.

Kaiserfeldov projekt Osijeka bio je zapravo operativno vrlo pragmatičan, s idejom da se širokim iskopom i produbljenjem opkopa, odnosno višestrukim proširenjem postojećeg starog opkopa uz postojeće opekome zidane stare gradske zidine (koje su već odavno bile dodatno utvrđene zemljanim nasipom s unutrašnje strane), što prije u opkop pusti voda Drave i da na taj način *grad postane otok*.¹⁶ Bastioni su pri tome zapravo bili svojevrsni deponiji zemlje iskopane iz opkopa. Dodani su s vanjske strane postojećeg gradskog zida, a njihova veličina usuglašena je s količinom iskopa, odnosno rezultanta je onog opsega iskopa koji je bio potreban da se dostigne potrebna dubina opkopa (što je karakteristika racionalnog nizozemskog pristupa).

Najvažnija strukturna promjena u gradu nastupila je zavaranjem dotadašnjih Velikih vrata, srednjovjekovnih glavnih gradskih vrata Osijeka, koja su stajala na jugoistočnom uglu, i izgradnja bastiona na tome mjestu, odnosno pomicanje južnih vrata zapadnije. Kaiserfeld je u projektu dokinuo i zapadna (Valpovačka) vrata, prema kojima je možda išao udar bosanske vojske u opsadi 1690., te je ostavio još samo Vodena vrata prema Dravi, predviđevši i izravnu uličnu vezu od Vodena vrata (s predviđenim mostom na Dravi na tome mjestu) do južnih Novih vrata, ali kasnije nije tako bilo izvedeno. Zbog posebnih ratnih okolnosti u kojima se Osijek našao i potrebe za hitnom gradnjom moralo se odustati od namjeravanog zadržavanja proširenog dijela grada iz vremena osmanske vladavine i grad ponovo svesti samo u smanjene okvire njegovih nekadašnjih srednjovjekovnih zidina.

Iako su intenzivni radovi po Kaiserfeldovom planu izvođeni već odmah od ranog proljeća, nakon što je prije toga najprije posve srušena Palanka, sam plan formalno je usvojen na prijedlog Ludovika Badenskog od strane Dvorskog ratnog vijeća tek krajem godine, 18. studenoga 1691. Stanovnici koji su do tada naseljavali Palanku premješteni su oko 1,5 km zapadnije, iza zemljanih opkopa nekadašnjeg obrambenog tabora turske vojske pred Osijekom, koji je prije haršanjске bitke podigao veliki vezir Sulejman-paša Bošnjak 1687. uz pomoć jednog francuskog inženjera koji

je bio u njegovoj službi.¹⁷

Kaiserfeld je kasnije još stigao, početkom 1693., prije svoje pogibije, izraditi i drugu verziju plana fortifikacija Osijeka, s poboljšanjima i ispravkama očitih pogreški u projektu. O novom planu javio je Ludoviku Badenskom (koji je tada već ponovo vodio obranu na Rajni, dok je smanjenu vojsku u Slavoniji i Srijemu nakon Slankamena preuzeo de Croÿ), da je dovršio cjeloviti projekt za Osijek, s proširenjem bastiona, vojarnom te projektom obnove mosta do Darde. To je bilo posljednje nastojanje za obnovom Sulejmanovog mosta i vjerojatno je bila inicijativa samog Ludovika Badenskog, no do obnove zbog ratnih prilika više nije moglo doći, nego je umjesto mosta kasnije, tek u vrijeme Josipa II., bio izgrađen nasip preko pridravskih močvara, ali ne do Darde nego do Bilja.¹⁸

U svom je konačnom planu Kaiserfeld prvenstveno ispravio greške prvog projekta u premalim bastionima na južnoj strani, povećavši znatno širine jugoistočnog i središnjeg bastiona, te ravelina između njih preko kojega su bili postavljeni ulazni mostovi. Također, ispravio je geometriju i povećao prema sjevernoj, dravskoj strani *Hornwerk*, a čini se da je i odustao od manje mostobranske utvrde na suprotnoj obali Drave te od utvrde na dravskom otoku, koji je u to vrijeme postojao na nizvodnom dijelu utvrđenog grada, u visini vrha *Hornwerka*. Utvrda na desnoj obali Drave je, međutim, ipak bila izvedena prema prvom projektu.

Za tvrđavu Petrovaradin Kaiserfeld je izradio plan u ožujku 1692., ali radovi su počeli tek krajem ljeta, kada je kamen temeljac postavio de Croÿ, jer su na inicijativu Engleske i Nizozemske počeli mirovni razgovori s Turskom, no kako je sultan Ahmed II. odbio prihvatiti novi status Transilvanije, borbe su nastavljene. Gradnja Petrovaradina tako je zapravo također započela kao dio ofenzivnih priprema, jednako kao i u slučaju Osijeka dvije godine prije toga. Sada je gradnja nove strateške tvrđave bila dio priprema za novu, prvenstveno taktičku ofenzivu u kojoj je feldmaršal Charles Eugene de Croÿ spremao za iduću godinu napad i ponovnu opsadu i osvajanje Beograda s ciljem da se odvrati napad na Transilvaniju glavnine turske vojske (brzo obnovljene nakon poraza kod Slankamena).

Petrovaradin je bio utvrđen srednjovjekovnim zidinama nekadašnje cistercijske opatije Belafons, kraljevske opatije Bele IV., u svoje vrijeme najveće i najbogatije u cijelom Ugarskom Kraljevstvu, od koje su još prilikom prvog osvajanja 1688. stajali očuvani zidovi opatijske crkve smještene na dominantnom i oduvijek utvrđenom istaknutom platou četrdesetak metara visoke stijene nad Dunavom. U to je vrijeme Dunav, skrećući prema jugu oko tog najistočnijeg izdanka Fruške gore, kamene stijene koja kao klin stoji nad velikom rijekom, bio iznimno široko razveden i od toga mjesta razliven u brojne rukavce koji su se dijelom svjajali i s jugoistočne strane platoa, okružujući tako staro Petrovaradinsko Podgrađe u sjevernom podnožju stijene. Na suprot-

15 Tako se na kraju 17. stoljeća na Slavonskoj granici, stjecajem okolnosti, ponovo javio utjecaj nizozemskih fortifikacija s njemačkog dijela donje Rajne iz Düsseldorfa. Krajem 16. stoljeća superintendant Slavonske granice i vjerojatni projektant novog nizozemskog rješenja bedema Koprivnice, Alessandro Pasqualini Mladi, došao je upravo iz Düsseldorfa. (Žmegač, 1997.; Uzelac, 2011.)

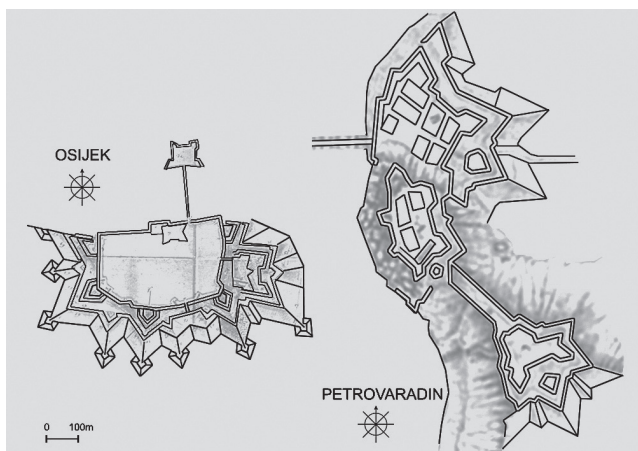
16 Mažuran, 2000.

17 Prvo poluvrijeme bitke odigralo se pred Osijekom, a pod Haršanjem je bio njen nastavak. O bitci kod Osijeka, koja je iz perspektive turske historiografije označena kao velika pobjeda v. Katić, 1994.

18 O mostu: Haničar-Buljan i dr., 2014.

noj strani Dunava stajao je još 1688. i renesansni barbakan mostobrana, koji je potom preuređen u suvremenije zemljano utvrđenje. U Petrovaradinu je, najprije upravo u barbakanu, 1687. počela pobuna u turskoj vojsci koja se povlačila s bojišta nakon teškog poraza u bitci kod Haršanja.¹⁹ Pobuna u Petrovaradinu dovela je, već samim približavanjem poražene vojske Carigradu, ne samo do smjene, a potom i egzekucije velikog vezira Sulejmana Bošnjaka, nego i do svrgavanja sultana Murata IV., nakon njegove duge, formalno četrdesetogodišnje vladavine, te postavljanja novog sultana Sulejmana II. Uskoro je na vlast vraćena i moćna vezirska dinastija Küprülü, postavljanjem na mjesto velikog vezira Fazila Mustafe Küprülüa, koji je, međutim, potom poražen i poginuo kod Slankamena.

Kaiserfeld je, isto kao i u Osijeku, i ovdje svojim projektom rješenjem, zadržavši glavnu tvrđavu na platou kao isključivo vojnu, a utvrđeno malo Podgrađe kao gradsko naselje u podnožju, bitno odredio daljnji razvitak grada tvrđave i njegov karakter.

Sl. 3. Osijek 1691. – 1693. i Petrovaradin 1692., usporedba veličina novih gradova-tvrđava ing. Mathiasa von Kaiserfelda. (crtež arh. Saša Stanojlović)

Podgrađe je kasnije, no tek u terezijansko doba, prošireno i iz trokutastog preoblikovano u peterostrano zvjezdasto utvrđenje, ali bastioni Gornjeg grada, te većeg dijela Podgrađa određeni su Kaiserfeldovim projektom. Njegova prvobitna ideja da, kao i u Osijeku, i ovdje grad pretvori u otok, koji bi tako doista bio gotovo neosvojiv, nije bila izvediva u kratko vrijeme jer je to zahtijevalo vrlo veliki iskop prokopa razmjerno uskog ali i previsokog jezičca izdanka Fruške gore, koji veže plato gornje tvrđave s uzvišenim terenom na zapadnoj strani. Međutim, to govori o ambicijama i širini ideja koje je Kaiserfeld u kratko vrijeme predložio: u Osijeku obnova Sulejmanovog mosta, a u Petrovaradinu prosjek izdanka Fruške gore. Taj će u Petrovaradinu vrlo izloženi i fortifikacijski najosjetljiviji prostor, preko kojega se izravno pristupa Gornjem gradu, ostati središnjim problemom utvrđivanja Petrovaradina sve do kraja gradnje tvrđave, doživjevši niz različitih i u konačnici daleko skupljih rješenja.

Kaiserfeld je na tome mjestu postavio *Hornwerk*, koji

19 Katić, 2001.

je zbog oblika terena od početka imao specifičnu formu. To rješenje dano je u istoj onoj godini u kojoj se zbivao legendarni ratni sudar dvaju najistaknutijih fortifikacijskih inženjera toga doba, Sébastiena le Prestre de Vaubana i Menna van Coehorna, u opsadi tvrđave Namur, glavnog grada Valonije, u svibnju 1692. Citadela Namura, veličinom slična petrovaradinskom Gornjem gradu, imala je tri starija *Hornwerka* dodana jedan ispred drugog, a Coehorn je izveo i dodatno izdvojeno utvrđenje (kojega je Vauban nazvao Fort Coehorn nakon što ga je osvojio). Mathias von Kaiserfeld je, nasuprot tome, u Petrovaradinu izveo svojevrsnu sintezu, projektiravši izduženi *Hornwerk*, koji se na južnom kraju s rogovima polubastiona gotovo osamostaljuje u zasebnu cjelinu.

Za razliku od Osijeka, u Petrovaradinu nisu mogla duže stajati samo zemljana utvrđenja, posebno na Gornjem gradu, pa je prioritet od početka bio u potrebi što hitnijeg obzidanja najizloženijih dijelova. Za to je građevinski materijal, kamen i osobito opeka, u stisci s vremenom, a u ozbiljnoj prijetnji mogućeg napada, bez zadržke uziman ne samo s ostataka petrovaradinske crkve (koja je bila potpuno razgrađena već kod, također hitnog, utvrđivanja 1688. – 1689.), nego i s drugih starih građevina u okolini (sl. 4).

Sl. 4. Petrovaradin, Gornji grad. Južna kurtina s Dvorskim vratima izgrađena prema projektu ing. Mathiasa von Kaiserfelda zajedno s obližnjim bastionima 1692., opekama i kamenom s ostataka petrovaradinske cistercijske opatije i iločkih crkvi. (foto Zlatko Uzelac)

Razgrađene su ruševine nekih crkvi na Fruškoj gori, a posebno u Iloku, gdje je do temelja srušena velika iločka crkva sv. Petra, kao i crkva augustinskog samostana te znatan dio nekadašnjeg dvora knezova Iločkih, ali pošteđene su gradske zidine i franjevačka crkva, nakon što je upravo tada Ivan Kapistranski, srećom, bio proglašen svecem. Opeka je kasnije nalažena i u udaljenom Nuštru, gdje su do temelja razgrađeni ostaci nekadašnje benediktinske opatije, također za gradnju Petrovaradina, a vjerojatno i nekadašnji vukovarski županijski kastrum.

Radeći 1692. istovremeno na gradnji Osijeka i Petrovaradina, a također i na utvrđivanju stare tvrđave u Brodu, na lijevoj te novog utvrđenja na desnoj obali Save,²⁰ Mathias von Kaiserfeld je u ljeto iduće godine na čelu inženjerijskog korpusa s dvadeset četiri pomoćna inženjera imao i ključnu ulogu u organizaciji vrlo opsežnih i sveobuhvatnih inženjer-

20 Kljajić, 1998.

skih opsadnih zahvata u neuspješnoj opsadi Beograda. Opsadu je vodio feldmaršal de Croÿ od 28. srpnja do 12. rujna 1693., a u toj je opsadi Kaiserfeld i poginuo 30. kolovoza, pogođen kuglom iz muskete u čelo.²¹ Opsada Beograda je prekinuta i vojska je povučena u Petrovaradin na vijest o pokretu glavnine turske vojske iz Vidina, a iduće 1694. veliki vezir Sürmeli Ali-paša za uzvrat s velikom vojskom opsjeda Petrovaradin. S opsadom je, međutim, počeo neodlučno i prekasno, tek 9. rujna, pa je nakon dvadeset tri dana zbog velikih kiša, poplave logora i pojave kolere morao odustati, povukavši se preko Save u Beograd. Tako su radovi na modernizaciji petrovaradinskih fortifikacija, koji su bili izvedeni u samo dvije godine, uspješno položili prvi ispit.

Nakon Kaiserfeldove pogibije, nastavak gradnje Petrovaradina i Osijeka preuzeli su njegovi dotadašnji pomoćnici. U Petrovaradinu Michael Wamberg (Michael de Wamberg) vodi gradnju idućih deset godina, do svoje smrti 1703. kada je pokopan u petrovaradinskoj franjevačkoj crkvi,²² a u Osijeku Caspar Dörck. On 1703. zamjenjuje Wamberga u Petrovaradinu na mjestu nadinženjera, sve do 1711. kada umire u prosincu.²³ Na njegovo mjesto slavonskog zemaljskog inženjera u Osijek već u veljači 1704. dolazi Jean Petis de la Croix.²⁴ I Dörck i Wamberg uglavnom su samo nastavili realizaciju Kaiserfeldovih rješenja, s time da je gradnja Osijeka ostala u drugom planu jer je Petrovaradin bio daleko izloženiji. Naime, već početkom iduće 1695., samo nekoliko mjeseci nakon završetka neuspješne opsade Petrovaradina, na prijestolje je u Carigradu sjeo novi mladi i ambiciozni sultan Mustafa II., koji je odmah obznanio da se odriče svakog luksuza i da će po uzoru na sultana Sulejmana Zakonodavca on osobno ubuduće voditi ratne pohode.

I doista, potom je tri godine zaredom poveo velike vojne, okupljajući golemu vojsku, svaki puta u Beogradu. Već iste 1695. godine, prešavši Dunav kod Višnjice, kod Lugoša je pobijedio carsku vojsku stojeći osobno na čelu juriša spahija te se krajem godine trijumfalno vratio u Jedrene nakon osvajanja Lipove, Lugoša i Karansebeša. Osmanska flota istovremeno je pobijedila mletačku, a kod Azova je Petru Velikom nanesen jedan od njegovih najtežih poraza. U drugoj godini s još većom vojskom razbija opsadu Temišvara te kod banatskog sela Hetin pobjeđuje ponovo carsku vojsku, koju je vodio saski izborni knez, vrsni graditelj baroknog Dresdena, ali posve netaleantirani vojskovođa Filip August Jaki. No u trećoj godini pohoda čini kobnu grešku. S velikom vojskom najprije kod Titela prelazi na desnu, bačku stranu Tise na putu prema Segedinu, ali zatim na pola puta odlučuje kod Sente prijeći natrag na drugu obalu, zbunjen manevrima Eugena Savojskog koji je u lipnju preuzeo zapovjedništvo nad tada još demoraliziranom carskom vojskom

u njenom taborištu blizu Petrovaradina, uz Dunav kod Futoga. Iskoristivši munjevito pruženu priliku, princ Eugen je svim snagama napao tursku vojsku u trenutku prelaza preko rijeke i nanio joj 11. rujna 1697. strahoviti poraz. Kako su upravo u to vrijeme u Rijswijku kod Haga dovršavani dugotrajni pregovori za kraj *Devetogodišnjeg rata* Francuske i Velike alijanse (mirovni sporazum potpisan je devet dana nakon Sente, a car Leopold najzad ga je potpisao krajem listopada), ta je velika pobjeda Eugena Savojskog još i dodatno osobito odjeknula Europom, dovevši uskoro do konačnog kraja i sam *Veliki Bečki rat*.

Izgled Osijeka toga vremena s njegovim novim zemljanim fortifikacijama, ali još uvijek i s minaretima nekadašnjih džamija, desetak godina nakon osvajanja grada prikazuju crteži François Nicolasa Sparra de Bensdorfa, crtača i topografa u pratnji princa Eugena Savojskog na njegovom pohodu, dva mjeseca nakon pobjede kod Sente, preko Osijeka, Đakova i Broda do Sarajeva.²⁵ U godinama koje će slijediti minareti džamija će nestati i zamijenit će ih crkveni zvonici. Gradnja crkava, kao i drugih javnih, vojnih i privatnih građevina također će se brže odvijati u Petrovaradinu nego u većem Osijeku. Franjevačka crkva sv. Franje u Petrovaradinu započeta je već u godini Karlovačkog mira 1699. i dovršena brzo, zahvaljujući ponajviše iznimno velikoj novčanoj donaciji iz Poljske koju je pribavio đakovačko-srijemski biskup Ogramić.²⁶ U Osijeku je gradnja nove franjevačke crkve sv. Križa počela 1709. i dovršena je posve tek 1732. Gradnja isusovačke, ujedno i župne tvrđavske crkve sv. Jurja u Petrovaradinu započela je 1701. i uglavnom je dovršena do 1714., dok su u Osijeku za tvrđavsku župnu crkvu isusovci koristiti bivšu Kasim-pašinu džamiju sve do 1725., kada su do 1730. izgradili svoju novu Župnu crkvu sv. Mihaela Arkandela. Ona je najprije bila slična jednostavnoj petrovaradinskoj, no ubrzo je 1733. – 1735. doživjela znatnu monumentalizaciju i proširenje, zahvaljujući prvenstveno donaciji feldmaršala Guida von Starhemberga, koji se na samom kraju svoje duge, velike, ali i traumatične karijere vojskovođe u sjeni princa Eugena ponovo našao u Osijeku, ovoga puta kao zapovjednik Slavonije.²⁷ Zvonici su izgrađeni početkom četrdesetih, da bi bili prošireni 1766. Početkom stoljeća grade se i magistrati i druge javne i privatne građevine na iznova reguliranoj strukturi ulica i trgova.²⁸

21 Veselinović, 1974.

22 Na nadgrobnoj ploči pred nekadašnjim oltarom sv. Marije u bivšoj petrovaradinskoj franjevačkoj crkvi, koja je desakralizirana u vrijeme Josipa II. i pregrađena za vojničku bolnicu, stoji da je bio nadinženjer i voditelj gradnje. (Matoš, 1987.)

23 Caspar Dörck je s Nicolausom i Ludwigom Peronijem, Walnerom i drugim inženjerima bio 1697. u inženjerijskoj jedinici princa Eugena Savojskog, vjerojatno uređujući i uzorno taborište carske vojske kod Futoga.

24 Kljajić, 2001., str. 66, (KAW HKR Reg f 96-7).

25 Sparrov crtež Osijeka, osobito onaj u pogledu sa sjeverne strane na kojem je prikazana i Darda s cestom i mostovima preko močvara do Osijeka, iz 1697., donosi se uglavnom s krivom datacijom, 1687. (npr. v. Mažuran, 2000., str. 39.). Izvorne crteže u pogledu na Osijek s juga i sa sjevera donose Vučetić, Haničar-Buljan, 2014., str. 154 i 155.

26 Matoš, 1987.

27 Turkalj Podmanicki, Horvat-Levaj, 2011.; Turkalj Podmanicki, 2013.

28 Uzelac, 2016.

NASTAVAK GRADNJE STRATEŠKOG FORTIFIKACIJSKOG SUSTAVA POD PASKOM PRINCA EUGENA SAVOJSKOG

Kada početkom 1710. general Beckers, dakle, dolazi u Osijek i na poticaj i zapovjed princa Eugena Savojskog i Dvorskog ratnog vijeća pokreće gradnju osječkih fortifikacija, obzidavanje opekama postojećih zemljanih kurtina i bastiona zapravo je bio nastavak gradnje i realizacije tek nešto više od petnaestak godina starog projekta Mathiasa von Kaiserfelda. U Petrovaradinu je, pak, obzidavanje trajalo kontinuirano od početka gradnje sve do smrti ing. Wamberga pa je, stoga, zidanje petrovaradinskog Gornjeg grada bilo ubrzo i dovršeno već 1711., kada radovi intenzivno traju također i na *Hornwerku* i *Kronwerku*, te u Podgrađu.

Godina u kojoj je princ Eugen inicirao nastavak gradnje fortifikacija Osijeka bila je godina puna uspjeha na bojnopolju s Francuskom, koja je bila pred vojnim slomom, a također i protiv pobunjenika u Ugarskoj. Do kraja godine ugarska pobuna svedena je samo na jezgru oko Košica, Munkačeva i Užgoroda. Princ Eugen i vojvoda od Marlborougha osvojili su tijekom godine najzad gotovo cijeli francuski obrambeni pojas, sve preostale tvrđave Vaubanovog obrambenog lanca. Padom Douaija u travnju, Béthunea u kolovozu, te Airea i St. Venanta u rujnu bio je otvoren put za Pariz. Ostala je tek Villarsova *ne plus ultra* linija, ali nije bilo bitke na otvorenom polju. Krajem godine general Beckers šalje izvješće princu Eugenu o radovima u Osijeku. Započelo je obzidavanje bedema opekama, sazidana su iz temelja Nova vrata i Vodena vrata (samo u opeci).²⁹ Radove vode inženjeri Dörck i La Croix (koji poboljšava).

No iduće godine, 17. travnja 1711. iznenada je od malih boginja u Beču umro car Josip I. u trideset trećoj godini. Nasljeđuje ga mlađi, dvadesetšestogodišnji brat, do tada nesuđeni španjolski kralj Karlo, koji je u jesen izabran i okrunjen u Frankfurtu za cara Karla VI. On će biti posljednji muški nasljednik dinastije Habsburg i dobar dio njegove vladavine bit će opterećen tom činjenicom (iako će njegova brilijantna kći kasnije osigurati kontinuitet dinastije za još gotovo 180 godina). Josip je prije smrti priveo kraju mirovni sporazum s ugarskim pobunjenicima, koji je sklopljen nekoliko dana kasnije, 30. travnja u Satmaru (danas Satu Mare), a idući dan na polju pred Satmarom pobunjenici su iskazali vjernost novom vladaru. Glavni grad Transilvanije, Erdeljski Biograd (Gyulafehérvár, danas Alba Iulia), u kojemu više nisu stolovali izabrani erdeljski vojvode, nego carski namjesnici, nazvan je potom Karlsburg (Alba Carolina) u čast novog vladara.

Iako je zbog smrti Josipa I. saveznička vojska prema Francuskoj bila oslabljena, jer je princ Eugen morao povući svoje snage na Gornju Rajnu zbog bojazni da bi Maksimilijan Bavorski mogao pokušati iskoristiti smrt cara, Marlborough je uspješno bez žrtava prošao kroz *ne plus ultra* linije i nakon jednomjesečne opsade osvojio tvrđavu Bouchain. Do Pariza ostala je još samo tvrđava Cambrai, no dolaskom torijevaca na vlast u Engleskoj Marlborough je smijenjen.

²⁹ Ilijanić, Mirković, 1978. – 1979., str. 98.

Umjesto njega imenovan je novi zapovjednik koji je dobio instrukcije o pasivizaciji engleske vojske na ratištu. Istovremeno, neki znaci mogućeg zaoštavanja s Turskom postajali su sve vidljiviji. Teškim porazom Petra Velikog na rijeci Prut završen je Rusko-turski rat 1710. – 1711., no ratna stranka u Turskoj bila je i dalje nezadovoljna jer ruski car nije bio posve poražen, a mogao je biti čak i zarobljen, što se umalo i dogodilo. Nakon engleskog izbjegavanja odsudne bitke na otvorenom polju i najzad konačnog izlaska iz rata, princ Eugen sam opsadom osvaja Le Quesnoy, prvu tvrđavu koju je samostalno projektirao Vauban, potom prema Parizu šalje dvije tisuće husara da između Metz i Reimsa šire teror, pa kralj Luj XIV. u strahu s dvorom napušta Versailles. No u srpnju maršal Villars uočava slabost i napada nizozemsku opskrbnu poziciju u Denainu. Princ Eugen je stigao prekasno, a u manjoj bitci 24. srpnja 1712. nije bilo glavnog sudara velikih vojski. Ipak, Denain je spasio Francusku, zaključio je Napoleon Bonaparte, no Francusku je zapravo vjerojatnije ponovo svojom tajnom diplomacijom spasio stari francuski kralj, postigavši izlazak Engleske iz rata 1712.

Krajem godine Karlo je u Frankfurtu na Majni izabran za cara Karla VI., a princ Eugen Savojski postao je njegov prvi ministar. U travnju 1713. sklopljen je najzad Utrechtski mir, a princ Eugen predvodio je one koji su nagovarali cara da i on prihvati mirovni sporazum. Mir je sklopljen nakon pregovora koje su vodili Eugen Savojski i maršal Villars u novom, tek izgrađenom dvorcu tada već pokojnog Ludovika Badenskog u Rastattu, ali tek 7. ožujka 1714.

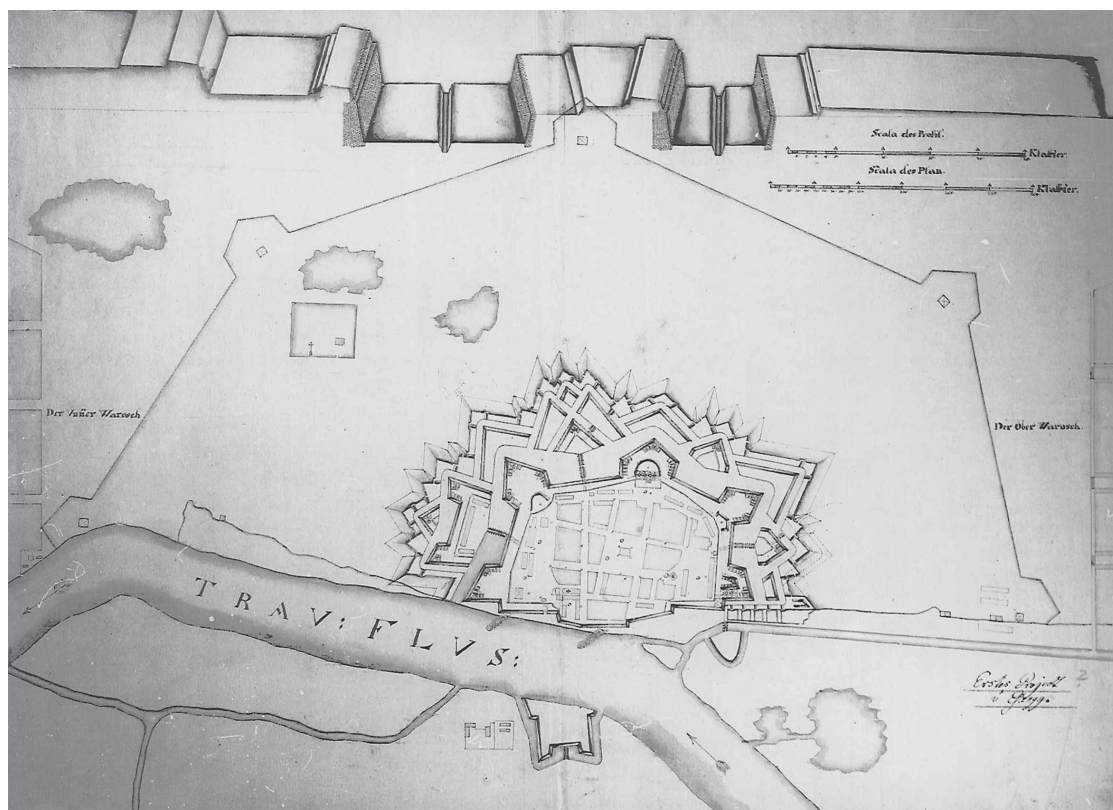
DOVRŠETAK GRADNJE DVORCA U BILJU 1712. I NOVI PROJEKTI ING. JEANA PETISA DE LA CROIXA ZA OSIJEK I SEGEDIN 1712. – 1713.

Rat s Francuskom bio je, dakle, uglavnom završen u jesen 1712. Upravo tada u Bilju je dovršena i gradnja prinčevog utvrđenog dvorca, koja je započela još 1707. Građen za novo sjedište njegovog najvećeg zemljoposjeda, kojega je dobio od cara Leopolda za pobjedu kod Sente, dvorac je bio postavljen neposredno nasuprot tvrđavi Osijek, na drugoj strani širokog pojasa pridravskih močvara, i dobro utvrđen bastionima kao utvrda u vrijeme opasne ugarske pobune koja je zahvatila i Baranju, pa i sam prinčev posjed Belje.³⁰ Arhitektonski posve neobičan i ne osobito odgovarajući za sjedište jednog vlastelinstva, dvorac je bio djelo tada već stalnog, a danas slavnog prinčevog arhitekta Johanna Lucasa von Hildebrandta. Kao da je bio zamišljen više za svojevrsni stožer ratnog stratega u pokretu – mjesto koje će u dalekosežnim prinčevim planovima poslužiti za pretpostavljeni nadolazeći novi i konačni obračun s velikom neprijateljskom silom s Bospora.³¹ Upravo u toj svojoj predviđenoj i planiranoj ulozi, dvorac u Bilju će se ubrzo i naći, već četiri godine nakon dovršenja. U njemu je princ

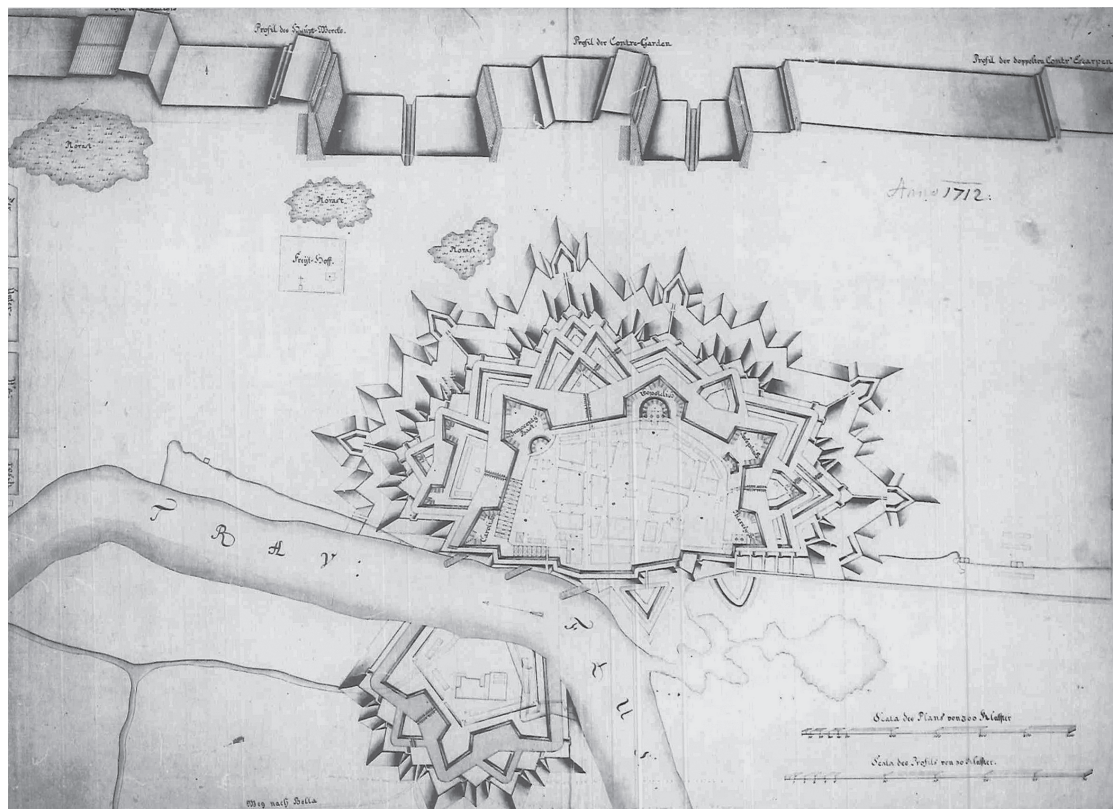
³⁰ Guttermann, 2003.

³¹ O tome detaljnije u: Uzelac, 2014.

Sl. 5. Varijanta plana Osijeka ing. Jeana Petisa de la Croixa s prijedlogom moguće izgradnje velikog podgrada oko postojećeg grada-tvrđave te prijedlogom uklanjanja dvostruke glasije i fleša 1711.

Sl. 6. Konačni plan Osijeka Jeana Petisa de la Croixa iz 1712., usvojen u jesen 1713.

Eugen tada jedino uopće i boravio, dvije godine za redom u vrijeme ratnih priprema, najprije za veliku bitku koja se odigrala pred bedemima Petrovaradina 5. kolovoza 1716. (nakon koje je uslijedila opsada i osvajanje Temišvara 18. listopada), te iduće godine u organiziranju njegove posljednje, najveće i najslavnije bitke, opsade i osvajanja Beograda 17. kolovoza 1717.³²

Tijekom iste 1712., završne ratne godine, a također i godine dovršetka dvorca u Bilju, započela je i posve nova faza u izgradnji strateških tvrđava prema Osmanskom Carstvu. U prosincu 1711. umro je ing. Caspar Dörck³³ pa je nove planove izradio inženjer Jean Petis de la Croix.³⁴ Osim prvog novog plana za Osijek, dovršenog 1712., u više varijanti rađenih od 1711. (sl. 5), on je izradio i konačnu verziju, usvojenu 1713. (sl. 6), a iste godine i plan za novo utvrđivanje i proširenje Segedina u barokni grad-tvrđavu.

Zajedno s Petrovaradinom, tri nova grada-tvrđave, a sva tri bila su stari povijesni gradovi smješteni na oduvijek ključnim strateškim pozicijama, postali su jezgra novog budućeg velikog obrambenog sustava koji će nakon bitke i osvajanja Beograda 1717. koncipirati i potom sve do kraja života pratiti i gradnju voditi princ Eugen Savojski.

Stjecajem okolnosti, taj će sustav u konačnici imati gotovo isti broj tvrđava – trinaest tvrđava i dva fora – kao što ih je imala i prva (unutarnja) linija obrane sjeveroistoka Francuske u prijedlogu maršala Vaubana kralju Luju XIV. memorandumom iz 1678. On će zahvaljujući vrlo povoljnim topografskim okolnostima, s gotovo idealnim rasporedom plovnih rijeka spojenih u ključnom prirodnom čvorištu na ušću Save u Dunav, biti još i daleko operabilniji i funkcionalnije organiziran nego što je to moglo biti postignuto tek mrežom kanala na granici Francuske i Austrijske Nizozemske (Belgije), barem teoretski.

Jezgri toga budućeg sustava Osijeku, Petrovaradinu i Segedinu već su 1714. pridruženi i projekti za novu tvrđavu Brod, smještenu na najvažnijem strateškom prijelazu preko Save u Bosnu, te projekt utvrđivanja Erdeljskog Biograda u novi grad-tvrđavu Karlsburg, glavnu tvrđavu Transilvanije. Projekt za tvrđavu Brod izradio je ing. Wiler, koji je nakon Jeana Petisa de la Croixa postao glavni projektant u Osijeku,³⁵ no on je ubrzo nakon dolaska u Osijek i izrade plana za Brod umro. Konačnu verziju projekta brodske tvrđave izradio je 1715. ing. François Perette,³⁶ a prvi plan za

fortifikacije Erdeljskog Biograda potpisao je stari inženjer Giovanni Morandi Visconti,³⁷ koji je još u vrijeme bitke kod Sente s inženjerima Dörckom i Wambergom te nizom drugih inženjera sudjelovao u utvrđivanju tabora princa Eugena Savojskog u Futogu. Na konačnoj verziji plana za tvrđavu Brod, koju je najzad usvojilo Dvorsko ratno vijeće, stoji veliki i karakteristični prinčev (trojezični) potpis – Eugenio von Savoy.³⁸

Istovremeno s aktivnostima na novim projektima utvrđivanja granice prema Osmanskom Carstvu trajale su u jesen 1712. i rasprave o koncepciji buduće obrane Austrijske Nizozemske (današnje Belgije) lancem tvrđava na granici prema Francuskoj, koja je istovremeno bilo također i prva obrambena linija cijele Nizozemske (tj. osim same Austrijske Nizozemske također i tadašnje Republike sedam ujedinjenih provincija Nizozemske). Sporazum, koji je potpisan početkom 1713. (*Barrier Treaty*), potpisali su Engleska i Nizozemska prije sklapanja mira u Utrechtu, a u raspravama o tom planu vrlo aktivno je sudjelovao i princ Eugen, koji je ubrzo bio imenovan i za guvernera Austrijske Nizozemske. Sporazumom je određeno da se dotadašnji broj od petnaest obrambenih tvrđava, koji je bio definiran ranijim sporazumom Engleske i Nizozemske iz Haga 1709., sada reducirana na devet. Ostavljene su tvrđave Veurne, Ypres, Menen, Tournai, Charleroi i Ghent, a njima su dodane tvrđave Knokke i Mons, te neke utvrde u susjedstvu Brughea i Ghenta. Izostavljeni su iz različitih razloga Niuewport, Lille, Conde, Valenciennes, Maubeuge, Namur, Halle, Damme i Dendermonde. Sporazumom je bilo precizirano da će u tim tvrđavama posada biti Nizozemska (Ujedinjenih provincija), ali da će ju plaćati, kao i popravke i gradnju tvrđava, Austrijska Nizozemska na čijem su tlu bile sve tvrđave.

Princ Eugen inzistirao je na manjem broju tvrđava, ne samo zato da se smanje troškovi koji će teretiti njegovu provinciju,³⁹ nego također i zato što je na temelju svoga iskustva iz netom završenog dugotrajnog rata mogao zaključiti isto ono što je prije njega zaključio i Vauban. Bilo je, naime, očito da je razvoj topništva, opsadnih tehnika, kao i ukupne ratne taktike, zahtijevao smanjenje broja tvrđava i zadržavanje samo onih koje se nalaze na najvažnijim strateškim mjestima, te njihovu modernizaciju. Odabrane tvrđave trebaju biti osnažene i postati neposredni oslonci za bitke glavnih vojski na otvorenom polju. Upravo takav pristup on će i demonstrirati u sljedećem ratu u kojem će svoju vojsku snažno osloniti o bedeme tvrđave Petrovaradin 1716. i pokazati nove mogućnosti za pobjedu iz pasivne obrane, a potom, još radikalnije, i svojom genijalnom posljednjom bitkom u iznenadnom prodoru iz opsadnih bedema pred Beogradom 1717. Pripremajući se za budući neizbježni rat, čije se približavanje moglo naslutiti, on je te svoje ideje, koje će otvoriti novo poglavlje razvoja fortifikacijske arhitekture, počeo samostalno razvijati novim projektima za ključne tvrđave prema Osmanskom Carstvu, a posebno i najprije za Osijek.

32 Varga, 2012.

33 Mažuran, 2000., str. 71.

34 Ive Mažuran izradu plana pripisuje i Casparu Dörcku, no, kako je on umro krajem 1711., izvjesno je da je autor plana bio Petis de la Croix. Stariju tvrdnju Josipa Bösendorfera da je glavni projektant Tvrđe bio Maximilian Eugen Gosseau d'Heneff odbacio je Andrej Žmegač, (Žmegač, 2000., str. 126), a također i Ive Mažuran (Mažuran, 2000., str. 73). Više o Gosseau, koji je od 1715. postao vlastelin u Nuštru, u: Uzelac, 1996.

35 Kljajić, 1998.; Uzelac, 2004.

36 Perette je bio rodom iz Besançonu u Burgundiji, grada kojega je dodatno utvrdio Vauban. Poslije izrade konačnog plana za Brod sudjelovao je u opsadi Temišvara 1716., gdje je izradio kartu zatečenog stanja grada. U carsku službu došao je iz Hannovera, iz službe izbornog kneza Georga Ludvika koji je 1714. postao engleski kralj. Prije toga sudjelovao je u bitci kod Malplaqueta 1709., o kojoj je izradio kartografski prikaz. (Forti, 2014.)

37 Flešer, 2008., str. 110.

38 Kljajić, 1998. Verzija plana s potpisom reproducirana je na korici knjige.

39 McKay, 1977., str. 181.

NOVI PLAN OSIJEKA IZ 1712.

Novi plan Osijeka ing. Jeana Petisa de la Croixa bio je iznenađujuće zrelo i vrlo suvremeno djelo, ne samo fortifikacijske arhitekture, nego i baroknog urbanističkog planiranja. Upravo taj spoj najsuvremenijih i na nizozemski način racionalno koncipiranih fortifikacija, ali također i posvećivanje pune pažnje urbanističkom planiranju, postat će glavna karakteristika cijelog budućeg sistema novih gradova-tvrđava princa Eugena Savojskog. Uz odabir nizozemskog načina gradnje fortifikacija, racionalnijeg i jeftinijeg od Vaubanovog, ono što cijeli taj pristup više razlikuje od Vaubanovog upravo je osobita briga i o urbanističkom planiranju. Suprotno Vaubanovom često prisutnom urbanističkom formalizmu, barokna transformacija povijesnih gradova koji su odabrani za nove carske tvrđave bila je ovdje planirana složenije i kreativnije, redovito sa znatnim zadržavanjem elemenata zatečene urbane strukture, ali u njenim odlučnim i beskompromisnim transformacijama.

U prvoj verziji plana Osijeka (sl. 5),⁴⁰ Jean Petis de la Croix predložio je dokidanje do tada po Kaiserfeldovom planu izgrađenih dijelova dvostruke glasijske, s tri fleše na vrhovima vanjske glasijske na istočnoj i jedne na zapadnoj strani (tj. četiri do tada izgrađene od sedam predviđenih Kaiserfeldovim planom). Cijeli vanjski fortifikacijski prsten iznova je projektiran, prvenstveno postavljanjem kontragardi nasuprot bastionima, u izmjeničnom ritmu ravelina i kontragardi. Zadržan je već izgrađeni ravelin na jugozapadnoj strani, a na zapadnoj je dodan novi, preko kojega su uspostavljeni mostovi od iznova otvorenih zapadnih, Valpovačkih vrata. Nasuprot *Hornwerku* dodao je manji ravelin umjesto uklonjene fleše, no najzanimljivije je svakako rješenje utvrđenog predulaza glavnih Novih vrata. Tu je predložio izgradnju razlomljenog ravelina, rješenje koje se u literaturi smatralo najoptimalnijim za svladavanje prevelikog razmaka između dvaju bastiona, a istovremeno i snažnog pojačanja pristupa ulazu u tvrđavu. Njime se obrana pred gradskim vratima utrostručuje, s tri uzastopna bedema i tri opkopa s mostovima preko njih.

Cijeli vanjski prsten fortifikacija okružen je novim vanjskim opkopom, nešto užim i plićim od postojećeg, a iza nje ga se prostiru bogato strukturirane utvrde zaklonjenog puta s trostrukim (trorožnim) zbornim mjestima ispred svih ravelina i ispred *Hornwerka*. Trokutasta zborna mjesta povećana su gotovo do veličine lineta, postavši svojevrsna dodatna utvrđenja do ruba glasijske. Najmanje je pažnje, međutim, bilo posvećeno strani prema Dravi, gdje je samo zadržano Kaiserfeldovo utvrđenje na lijevoj obali. Ispred gradskih zidina na Dravi je ostavljen star zemljan redut, koji je stajao preko uskog dravskog kanala prokopanog s južne strane močvarne dravske inundacije, na mjestu gdje je nekoć kod Oštrog ugla bio početak velikog Sulejmanovog mosta koji se prostirao preko močvara do Darde.

Ulična struktura grada-tvrđave nastala je ispravljanjem pravaca svih zatečenih ulica i velikim proširenjem njihovih profila. Jedina ulica koja je bila izrazitije nova, odnosno

koja je bitno promijenila svoj nekadašnji pravac, bila je ulica od južnih Novih vrata do starog, nekadašnjeg glavnog gradskog trga što je stajao na malo povišenoj terasi prema obali Drave (današnja Franjevačka ulica). Potpuna novost gradske strukture bio je prvenstveno veliki, središnje položeni glavni gradski trg (Paradenplatz), koji je nastao izostankom jednog nekadašnjeg bloka uz ispravljanje pravaca okvirnih ulica. Na njemu je, u središtu, malo izmaknuto prema jugu, bila postavljena zgrada Glavne straže, a vojarne su bile poredane prvenstveno duž južnog zida, no izgrađene su kasnije i na istočnoj i zapadnoj strani, obuhvaćajući postupno i cijele blokove vojničkog grada.

Josip Kljajić utvrdio je da je Jean Petis de la Croix došao u Osijek još 1704. Te je godine u Petrovaradinu umro ing. Wamberg pa je na njegovo mjesto za nadinženjera u Petrovaradin premješten iz Osijeka ing. potpukovnik Caspar Dörck. Ing. Petis de la Croix već je u veljači stigao u Osijek na mjesto slavonskog zemaljskog inženjera.⁴¹ Na toj je dužnosti bio u Osijeku preko sedam i pol godina, dočekavši nakon šest godina dolazak generala Beckersa, no nije isključeno da je dio toga vremena izbivao (spominju se neke njegove aktivnosti u Donjoj Austriji). Njegov plan pokazuje izvanredno dobro poznavanje fortifikacijskih i urbanističkih problema Osijeka i zacijelo je rezultat njegove suradnje s generalom Beckersom.

Time je zanimljivije da plan sadrži i prijedlog da se ponovo promisli o dodavanju tvrđavi velikog podgrađa, no sada daleko većeg nego što je bila Palanka. Prijedlog je na planu dat kroz naznaku linije moguće polukružne trase novog ruba grada na velikoj udaljenosti oko postojećeg. Projektna linija obuhvaća cijeli neizgrađeni prostor između Gornjeg i Donjeg grada, a ucrtana su i tri bastiona na južnoj strani i dva polubastiona uz Dravu. Taj bi veliki prostor obuhvatio desetak i više puta veću gradsku površinu nego što ga je zauzimao tada već utvrđeni razmjerno mali Osijek. Njegova je zatečena veličina bila određena posebnim okolnostima iz vremena potrebe hitnog utvrđivanja u ratu 1691. Bedemi su već bili dijelom obzidani i sada je bilo prekasno za radikalne promjene i proširenje. Prva verzija plana ipak ostaje svjedočanstvo da je o mogućem velikom gradu tada bilo određenih razmišljanja.

Iako tek rubno i sumarno, na planu je vidljivo da su i za urbanizaciju Gornjeg i Donjeg grada tada postojala određena posebna urbanistička razmišljanja. Osobito je zanimljiva naznaka rješenja Gornjeg grada, koji je trebao imati tri ulice paralelne s Dravom. One su sve na isti način bile i s jedne i s druge strane omeđene kanalima, a na istočnoj strani ih je povezivao kanal iste širine koji je vodio odvodnju okomito na Dravu. Tri paralelne ulice imao je i plan za Donji grad, ali bez kanala. Taj plan Osijeka poslan je Dvorskom ratnom vijeću, a to znači prvenstveno princu Eugenu Savojskom koji je tada osim predsjednika vijeća bio također i prvi ministar, ali nije bio usvojen u predloženom obliku.

⁴⁰ Plan donosi Ive Mažuran u: Mažuran, 2000., str. 70.

⁴¹ Kljajić, 2001., str. 66.

KONAČNI NOVI PLAN OSIJEKA, USVOJEN 1713.

Tri su bitne promjene, nesumnjivo na zahtjev Vijeća, unesene u konačnu verziju plana koju je Jean Petis de la Croix izradio, a general Beckers poslao u Beč iduće 1713. (sl. 6).

Prvo, odustalo se od ideje o podgrađu, odnosno velikom proširenju utvrđenog grada. Drugo, odustalo se od ukidanja postojeće dvostruke glasije i treće, na suprotnoj obali Drave, a to znači na privatnom beljskom posjedu princa Eugena Savojskog, zatražena je izgradnja snažnije utvrde (svakako s razlogom, na temelju iskustva s ugarskom pobunom).

Novim projektom ing. Petis de la Croix zadržao je, odnosno cjelovito uspostavio dvostruku glasiju s ukupno šest fleša na vrhovima vanjske glasije. Dio glavnog bedema na istočnoj (južno od vrata *Hornwerka*) i sjevernoj strani (istočno od Vodenih vrata) bio je predviđen za kazamatiranje, kao što je kasnije i izvedeno.

Na lijevoj obali Drave projektiran je veliki *Kronwerk*, koji se prvi počeo graditi, a na desnoj obali rijeke uz gradski

bedem dodan je ophodni zaklonjeni put te još jedan zemljani redut, sličan već postojećem. To će ostati slabo mjesto koje će kasnije osobno riješiti sam Eugen Savojski u vrijeme svog boravka u Bilju, u pripremama za beogradsku bitku 1717., kada će predložiti izgradnju snažnijeg reduta, što će također biti brzo izvedeno. Na planu su prvi puta označena i imena bastiona koji su imenovani prema pojedinim članovima carske obitelji, a jugoistočni Inocentov bastion imenovan je u čast papi Inocentu XI. Odescalchiju. Kasnije je odobreno da se ti bastioni nazovu samo prema pojedinim istoimenim svecima.

PETIS DE LA CROIXOV PLAN ZA SEGEDIN

Nova verzija plana poslana je u Beč početkom godine. Usvojena je vjerojatno u kolovozu, a u rujnu je usvojen i plan za Segedin, kojega je Jean Petis de la Croix izradio u međuvremenu.⁴² Plan Segedina zapravo je bio projekt novoga baroknog grada, ovalnog grada-tvrđave, položenog okomito na rijeku Tisu i na stari postojeći srednjovjekovni grad s utvrdom na obali rijeke (sl. 7).

Sl. 7. Segedin, proširenje grada izvedeno prema projektu Jeana Petisa de la Croixa (prema Hórvath, 2006.)

42 Jedna verzija plana nosi datum 16. a druga 17. rujna i naslov *Plan de Segedin et du nouveau project par les: De La croix paitis Liut. Collonel et y: oberiongenieur* (Balint, 2003.; Horváth, 2006.).

Sa svojih šest novih bastiona (šest od devet idealnog ovala, gdje Palanka, nekadašnji srednjovjekovni grad, stoji na mjestu sedmog, a stara srednjovjekovna tvrđava uz Tisu na mjestu osmog i devetog), i plan Segedina pokazuje istu ujednačenu brigu za racionalnom organizacijom fortifikacija, kao i za dobrim planiranjem grada.

Novi dio grada planiran je u pravilnom ortogonalnom rasteru ulica, usuglašenog svojim osima s položajem bastiona ovalne bastione trase u simetrično centriranu cjelinu. Njegova forma generira iz klasičnih uzora ovalnih gradova-tvrđava, posebno Mannheima i Torina. No ovdje se ona prilagođava zatečenoj srednjovjekovnoj urbanoj strukturi tako što postaje njeno gotovo samostalno novo proširenje, ali je ono istovremeno također i planirano buduće središte cijeloga grada. Svjesno je odmaknuto od Tise zbog čestih poplava rijeke.⁴³ Gradnja Segedina započela je intenzivno 1714., ali je već nakon 1717. uglavnom zastala jer se nakon osvajanja Temišvarskog Banata granica pomakla daleko prema jugu pa utvrđivanje Segedina više nije bilo nužno. Grad je prvenstveno ostao samo pozadinsko logističko središte na plovnoj rijeci. Nasuprot tome, gradnja Osijeka nastavljena je u nekoliko daljnjih faza kroz cijelo 18., pa manjim dijelom i u 19. stoljeću, a grad je ostao stalno u statusu grada-tvrđave.

Projekti za Osijek i Segedin Jeana Petisa de la Croixa, kao i realizacija ranijeg osnovnog projekta za Petrovaradin (na čijoj je gradnji Petis de la Croix moguće također dijelom sudjelovao), dovoljno su inovativni i kompetentni da bi se moglo učiniti da je princ Eugen Savojski već na početku pronašao svoga Vaubana. No, ubrzo nakon dovršenja planova više ga ne nalazimo u dokumentima. Biografije većine fortifikacijskih inženjera slabo su poznate, no možemo pretpostaviti da je vjerojatno ubrzo umro, jer znamo da je i prije povremeno poboljšavao.

Ono što posebno privlači pažnju kod ovoga malo poznatog glavnog projektanta druge faze gradnje osječkih baroknih fortifikacija, posebno *Kronwerka*, a vjerojatno i nekih od najvažnijih elemenata urbane matrice, napose glavnog gradskog trga (kasnije posvećenog sv. Trojstvu), njegovo je prezime. To prezime, Petis de la Croix, a u latinskoj verziji redovito De la Croix Paitis, nastalo je u 17. stoljeću na dvoru Luja XIV., kada ga je za sebe uspostavio dvorski prevodilac s arapskog François Petis de la Croix Stariji. Njegov puno poznatiji sin istog imena, kojega je Colbert poslao kao sedamnaestogodišnjaka na Orijent, slavni je prevodilac povijesti Džingis-kana i Timur Lenka s perzijskog, a također i priča iz *Tisuću i jednog dana* (*Les mille et un jour*), zbirke priča prevedenih s perzijskog koje je izdao u Parizu, upravo iste 1713. Izašle su kao odgovor na puno slavnije priče iz *Tisuću i jedne noći* (*Les mille et une nuits*), koje je s arapskog, desetak godina prije, preveo njegov prevodilački francuski konkurent Antoine Galland. Ostaje, dakle, otvoreno pitanje o mogućnosti da je i prvi projektant Osijeka princa Eugena Savojskog možda također kao i sam princ potjecao iz

Pariza, pa čak i iz neposredne blizine samog dvora kralja Luja XIV., no njegovi projekti svjedoče da je uz Vaubanov prihvatio i nizozemski pristup gradnji fortifikacija.

Nakon osvajanja Beograda 1717. Eugen Savojski će koncipirati i već u pismima caru Karlu VI., napisanim odmah nakon bitke, najaviti svoju ideju o potrebi gradnje velikog i cjelovitog novog lanca strateških gradova-tvrđava na granici prema Osmanskom Carstvu. U njega će biti uključena i jezgra sustava koja je već bila uglavnom izgrađena (kao Petrovaradin) ili je bila u gradnji (Osijek, Segedin, tvrđava Brod i Erdeljski Biograd). No tek desetak godina nakon Jeana Petisa de la Croixa, na vrhuncu svoje slave i moći Eugen Savojski će napokon raspoznati osobiti talent jednog inženjera, koji će doista postati isto ono što je Sébastien le Prestre de Vauban bio za velikog francuskog kralja. Za golemi princ ev fortifikacijski projekt, najveći svoga vremena, on će biti isto ono što je za prinčeve privatne gradnje bio Johann Lucas von Hildebrandt. To je bio Švicarac Nicolaus Doxat de Demoret, koji će i u Osijeku projektirati sljedeću fazu usavršavanja fortifikacija grada-tvrđave. Jean Petis de la Croix bio je njegov dostojni prethodnik.

⁴³ Česte poplave Tise na kraju su dovele do radikalnog preoblikovanja grada u 19. stoljeću, nakon jedne katastrofalne poplave. Tada je gotovo posve izbrisana naslijeđena urbana struktura, no pomak središta je zadržan, naslijedivši izvornu de la Croixovu ideju.

LITERATURA

- ARNETH, A., 1858., Prinz Eugen von Savoyen, Wien : Verlag der typogr.-literar.-artist. Anstalt.
- ARNETH, A. (ur.), 1876. – 1892., Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen : nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen, Wien : Verlag des k. k. Generalstabes.
- BÁLINT, S., 2003., Szeged varosá, Szeged : Lazi Konyvkiadó.
- BRAUBACH, M., 1963. – 1965., Prinz Eugen von Savoyen – Eine Biographie, München : Oldenbourg.
- FLEŠER, G., 2008., Alba Iulia : o istorie urbană ilustrată, Alba Iulia : Ed. Haco International.
- FORȚIU, S., 2014., Sieur François Perette capitaine Ingénieur de sa Maîéste Imperialé. Dostupno na: www.banat.ro/academica/Perette.pdf (2. prosinca 2014.)
- GAČINA, S., IVANKOVIĆ, G. M., 1996., Planovi i vedute Osijeka : katalog izložbe, Osijek : Muzej Slavonije.
- GATTERMANN, C. H., 2005., Die Baranya in den Jahren 1686 bis 1713 : Kontinuität und Wandel in einem ungarischen Komitat nach dem Abzug der Türken, Göttingen : Universitätsverlag.
- HANIČAR-BULJAN, I. i dr., 2014., Veliki osječki most : povijesni dossier i suvremena interpretacija, Osijek : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad.
- HENDERSON, N., 1964., Prince Eugen of Savoy, London.
- HORVÁTH, F., 2006., A szegedi vár története, *Castrum* 4 (2), Szeged, 5–30.
- ILIJANIĆ, M., MIRKOVIĆ, M., 1978. – 1979., Prilog dokumentaciji o građevnoj povijesti osječke Tvrde na prijelazu sedamnaestog u osamnaesto stoljeće, Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske 4 – 5, Zagreb, 91–108.
- KATIĆ, S., 1994., Bitke kod Osijeka i Haršanja 1687. godine, *Zbornik Matice srpske za istoriju* 49, Novi Sad, 121–132.
- KATIĆ, S., 2001., Jegen Osman-paša, Beograd : APP.
- KLJAJIĆ, J., 1998., Brodska tvrđava, Slavonski Brod : Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje.
- KLJAJIĆ, J., 2001., Petrovaradinska tvrđava od kraja 17. do kraja 18. stoljeća, *Scrinia Slavonica* 1, Slavonski Brod, 58–86.
- LEPAGE, J.-D. G. G., 2010., Vauban and the French Military under Louis XIV : An Illustrated History of Fortifications and Strategies, Jefferson : McFarland & Company, Inc., Publishers.
- MANTRAN, R., 2002., Istorija Osmanskog Carstva, Beograd : Clio.
- MATOŠ, J., 1987., Samostan sv. Franje u Petrovaradinu, *Peristil* 30, Zagreb, 109–126.
- MAŽURAN I., 2000., Grad i tvrđava Osijek, Osijek : Grafika : Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera : Agencija za obnovu osječke Tvrde.
- McKAY, D., 1977., Prince Eugene of Savoy, London : Thames and Hudson.
- NAGY, Z., 1986., Franz von Quenlonde jelentése a szegedi vár 1768. évi állapotáról és erődítési terveiről, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1, Szeged, 139–167.
- OSTER, U. A., 2000., Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden : der *Türkenlouis* : Feldherr im Schatten von Prinz Eugen, Bergisch Gladbach.
- SCHMIDT, R. R., 1939., Petrovaradinska tvrđava : povodom proširenja puta Petrovaradin-Kamenica, *Kulturno-privredni pregled Dunavske banovine* 5, Novi Sad, 163–166.
- SCHMIDT, R. R., 1941., Varadin // Vojvodina II : Vojvodina od Velike seobe (1690) do sabora u Krušedolu (1708), Novi Sad : Istorisko društvo, 350–366.
- TURKALJ PODMANICKI, M., HORVAT-LEVAJ, K., 2001., Nekadašnja isusovačka crkva sv. Mihovila u Osijeku u srednjoeuropskom kontekstu, *Peristil* 54, Zagreb, 223–233.
- TURKALJ PODMANICKI, M., 2013., Prilog istraživanju nekadašnje isusovačke crkve sv. Mihovila u Osijeku // *Zbornik 3. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti / (ur.) Andrej Žmegač*, Zagreb : Institut za povijest umjetnosti, 197–200.
- UZELAC, Z., 1996., Dvorac Gosseau-Sandor-Khuen u Nuštru // *Nuštar : zbornik / urednik Marina Ljubišić*, Zagreb : Hrvatsko-američko društvo ; Nuštar : Rimokatolički župni ured Duha Svetoga, 127–153.
- UZELAC, Z., 2004., Tvrđavska crkva sv. Ane u tvrđavi Brod Johanna Lucasa von Hildebrandta, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 25, Zagreb, 188–207.
- UZELAC, Z., 2011., Tvrđava Koprivnica, prijedlog zaštite, restauriranja i rehabilitacije očuvanog dijela koprivničkih bedema, *Podravski zbornik* 37, Koprivnica, 33–58.
- UZELAC, Z., 2013., A short Introduction to Croatia's Fortifications Heritage from the 15th to the 19th Century, *Fort Journal* 41, London, 157–175.
- UZELAC, Z., 2014., Barokna anamorfoza u arhitekturi dvorca princa Eugena Savojskog u Bilju, *Peristil* 57, Zagreb, 81–90.
- UZELAC, Z., 2016., Barokna preobrazba srednjovjekovne (orijentalizirane) urbane strukture Osijeka, *Artos : časopis za znanost, umjetnost i kulturu* 5, Osijek.
- VARGA, D., 2012., Tragom pisama princa Eugena Savojskog iz Bilja, Zmajevca i Zemuna, *Godišnjak Njemačke narodnosne zajednice – DG Jahrbuch* 19, Osijek, 197–259.
- VESELINOVIĆ, R., 1974., Ratovi Turske i Austrije 1683. – 1717. // *Istorija Beograda I : stari, srednji i novi vek / urednik Vasa Čubrilović*, Beograd : Srpska akademija nauka i umetnosti, Odeljenje istorijskih nauka : Prosveta, 465–517.
- VERESS, D. C., 1986., A szegedi vár, Budapest : Zrínyi.
- VUČETIĆ, R., HANIČAR-BULJAN, I., 2014., Prostorno-povijesna studija Osječčkog mosta // *Veliki osječki most : povijesni dossier i suvremena interpretacija*, Osijek : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, 134–163.
- ŽMEGAČ, A., 2000., Bastioni kontinentalne Hrvatske : prilog poznavanju fortifikacijskoga graditeljstva u Hrvatskoj od 16. do 18. stoljeća, Zagreb : Golden marketing : Institut za povijest umjetnosti.
- ŽMEGAČ, A., 1997., Slučaj nekadašnje tvrđave u Koprivnici : tipična i atipična obilježja, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 21, Zagreb, 63–67.

OSIJEK FORT AND THE BEGINNINGS OF THE STRATEGIC CHAIN OF CITY-FORTS OF PRINCE EUGENE OF SAVOY BEFORE THE WAR OF 1716 – 1718

SUMMARY

Osijek got new earthen fortifications with bastions and ravelins during the preparations for the battle at Slatkamen, in which, on 18/8/1691, Ludwig von Baden defeated the Grand Vizier Fazil Mustafa Köprülü. The fortifications were designed by the Superintendent, Engineer Mathias von Kaiserfeld, who also designed the new fortifications at Petrovaradin after the battle. The construction continued after the battle, because the majority of the Imperial Army had to retreat to the Rhine and the war with the Turks continued until the great victory of Prince Eugene of Savoy at Senta. Kaiserfeld designed Osijek according to Kaiserwerth near Düsseldorf. After the end of the war and the conclusion of peace in Karlovci in 1699, the construction primarily continued in the strategically more significant Petrovaradin, under the leadership of Michael Wamberg (Michael de Vamberg), where the fortifications were reinforced with bricks, and the construction in Osijek stopped. The decision to continue with the construction was reached during the unsuccessful negotiations with King Louis XIV to end the War of the Spanish Succession in May of 1709, when it was suspected that there was a possibility that the alliance between France and Turkey will be renewed and Turkey could join the war. The continued construction was then organised by Eugene of Savoy, who sent General Beckers to Osijek in 1710. Beckers immediately started with brick reinforcements of earthen barriers in Osijek, and the works in Petrovaradin intensified. After the end of the war with France, Prince Eugene concentrated more on the construction of forts on the south-eastern border. The construction of the castle fortified with bastions ended in 1712 on his largest estate, located right next to Osijek in Bilje/Bellye, which he was given by the Emperor Leopold for his victory at Senta. The construction started in 1707, according to the design made by the person who by then became the Prince's resident architect, Johann Lucas von Hildebrandt, and it was designed primarily as a centre for a type of operational headquarters used for preparations for the final encounter with the hostile force from the Bosphorus. It will be used for that purpose once the war actually started, four years later. During the same year, 1712, a new design for Osijek was also suggested. The first draft was rejected due to several important details and corrected according to the suggestions from the Court War Council, i.e. Prince Eugene as its president, and the new and final variant was adopted in 1713. The idea about the re-

moval of the existing double glacis was rejected, as well as the possibility of large expansions to the fortified city, and much more attention was given to the fortifications toward the Drava River. On the opposite riverbank, on the Prince's property, a new Kronwerk was designed, the construction of which started immediately. The Osijek modernisation designs were made by Jean Petis de la Croix (De la Croix Paitis), who was an engineer in Osijek since 1704, and he took the position of a fortification intendant for Slavonia in late 1711, after the death of Engineer Caspar Dörck. The new plan of Osijek shows many characteristics which will be typical for the entire system of new baroque city-forts which will be established, and their construction will be supervised by the Prince Eugene of Savoy after the conquest of Belgrade in 1717. Along with the strong, but rationally designed fortifications, which are mostly reliant on improved and modernised Dutch solutions, its features also include the full attention that was given to urban planning. In the same year, 1713, Jean Petis de la Croix also made a design for the new baroque city-fort Szeged. The plan for Szeged relied on classic examples of oval baroque city-forts, but was adapted to specific conditions in which the medieval fort along the Tisa was kept as a separate city "citadel". The existing medieval city (Palanka) that existed along the river was designated for demolition, and the new city was moved in the direction perpendicular to the riverbank, which turned out to be prudent looking ahead, due to common flooding of the river. After one of those floods in the 19th century, the urban layout of the city was completely remodelled, the possibility that was anticipated by Jean Petis de la Croix in his solution. During the following year, 1714, Designs for the new fort Brod (Slavonski Brod), located on the key strategic position on the Sava River, entryway to Bosnia, and designs for Carsburg (Alba Iulia), the main fort in Transylvania, were added to the core of the future strategic system of fortified cities on the border to the Ottoman Empire, Osijek, Petrovaradin, and Szeged. The design for Carsburg was made by the old engineer Giovanni Morandi Visconti, and the design for Brod was made by the engineer Willer, who replaced Jean Petis in Osijek. A large square fort was designed for Brod, the dimensions of which were determined by the geometric position of the existing planned city settlement along the Sava, but the final and improved design for the fort, approved by Eugene of Savoy, was made by Francois

Perrette in 1715. When the war started, in 1716, all the forts were in construction, and Pertovaradin, where a great battle took place, was the only one that was almost complete. Its powerful fortifications served as support for the new great victory of Eugene of Savoy. Timișoara was conquered after that, and then in the following year, 1717, Belgrade, the city that will become the biggest and central city-fort in the giant chain of city-forts. Eugene of Savoy was mostly de-

icated to the construction of this chain after the wars were finished, until the end of his life in 1736. His experience in conquering the largest and most important forts of his time, especially during the War of the Spanish Succession, influenced the fact that this strategic defensive system became a separate chapter in the history of fortifications.